

KÂVYAMÂLÂ. 15.

THE
KÂVYÂLANKÂRASÛTRAS

OF

VÂMANA
with his own Vritti.

EDITED BY

SP
PÂNDIT DURGÂPRASÂD .:

AND

KÂSÎNÂTH PÂNDURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

THE PROPRIETOR

OF

THE "NIRNAYASÂGARA" PRESS.

BOMBAY.

1888.

Price 9 Annas.

पण्डितवरवामनविरचितानि

काव्यालंकारसूत्राणि

वृत्तिसमेतानि ।

जयपुरमहाराजाश्रितेन पण्डितब्रजलालसूनुना पण्डित-

दुर्गाप्रसादेन, मुम्बापुरवासिना परयोपाह-

पाण्डुरङ्गात्मजकाशिनाथशर्मणा च

संशोधितानि ।

तानि च

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा

प्राकाश्यं नीतानि ।

१८८९

(अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणादिविशेषे सर्वथा जावर्जो दादाजो इत्यस्मादधिकारः ।)

मूल्यं ९ आणकाः ।

वामनपण्डितः ।

वृत्तिसमेतकाव्यालंकारसूत्राणां प्रणेता श्रीवामनपण्डितः कदा कुत्र समुत्पन्न इति न सम्यङ्निर्णेतुं शक्यते. किं त्वयं लिस्ताब्दीयसप्तमशतकोत्तरार्धोऽथ प्राचीनः, यतोऽयं भवमूर्तिप्रणीतोत्तररामचरितादिश्लोकानुदाहृतवान्, अथ च ध्वन्यालोकलोचने प्रथमोद्घोषे 'वामनाभिप्रायेणायमाक्षेपः, मामहामिप्रायेण तु समासोक्तिरित्यमुमाशयं हृदये गृहीत्वा समासोक्त्याक्षेपयोरिदमेकमेवोदाहरणं व्यतरद्भन्यकृत्' इति वदन्तः श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तपादा ध्वन्यालोककर्तुः श्रीमदाचार्यानन्दवर्धनाद्वामनस्य प्राचीनत्वं प्रकटयन्ति. तस्मादलिप्ताब्दीयनैवमशतकोत्तरार्धप्राप्तस्यो वामनः. भाति चार्य काश्मीरकः. अष्टमशतके कश्मीरमहीपतेर्विषधिद्वारस्य श्रीजयाशिरस्य मन्त्री कश्चन वामनाभिष आसीत्, स एवायं काव्यालंकारसूत्रप्रणेतेत्यपि केचन काश्मीरका वदन्ति. काशिकावृत्तिहारो वामनस्त्वस्माद्विप्र, प्राचीनश्च. ध्वन्यालोकलोचन-काव्यप्रकाश-अलंकारमर्वस्वाद्विप्रन्धरलेख्यपि वामनमत समुपन्यस्तमुपलभ्यते. अस्मिन्ग्रन्थे वृत्तौ अमरशतक-उत्तररामचरित-कादम्परी-किराताजुनीय-कुमारसंभव-मृच्छकटिक-मेघदूत-रघुवंश-विक्रमोर्वशी-वीरचरित-येणोसंहार-शाकुन्तल-शिञ्जुपाठवध-हर्षचरितादिग्रन्थेभ्यः समुद्घृतोदाहरणानि दत्तानि सन्ति. किं च कामन्दकीनीतिनाममाला-हरिप्रबोधानाम्, विशालिल-शूद्रक-कविराजानां च नामान्यप्यत्र समुपलभ्यन्ते. मैहेश्वरकृता टीकाप्यस्य ग्रन्थस्य वर्तते.

अयं ग्रन्थः प्रथमं १८७५ मिते लिस्ताब्दे जर्मनीदेशे जेनाख्य(Jena)नगरे काप्लर(Professor Cappeller)नाम्ना विदुषा मुद्रितः. तत्पुस्तकमस्मिन्देशे न सर्वमुलभम्. पुनः १८८३ मिते लिस्ताब्दे कलकत्तानगरे आनन्दरामबहुषामिषेन मुद्रयित्वा वाग्मटालंकार-सरस्वतीकण्ठाभरणभ्यां संवद्ध एव स्थापितः, मुद्रणेऽपि सूत्र-

१. भवमूर्तिः लिस्ताब्दीयसप्तमशतकोत्तरार्धे कान्यकुब्जमहीपालस्य यशोवर्मणः संभाषणमासीदिति सुप्रसिद्धमेव. २. काव्यमालायां मुद्रितस्य ३७ पृष्ठे टीकायाम्. ३. कश्मीरेष्ववन्तिवर्मराज्यसमये नवमशतकोत्तरार्धे श्रीमदानन्दवर्धनेन आसीदिति राजतरङ्गिण्याः प्रतीयेते. ४. 'मनोरथः शुद्धतथ्यटकः संधिर्मास्तथा । यमूवुः कव्यस्तस्य वामनायाय मन्त्रिणः ॥' इति राजतरङ्गिणी. ५. चीनदेशात्तीर्थयात्रार्थं भारतवर्षं सप्तमशतकपूर्वाधं कथनं ह्युएन्-त्सङ्ग(Hiuen-Tsang)नाम्ना पुराणः समागतः. तदात्र वामनप्रणीतायाः पाणिनिमूत्रव्याख्यायाः (काश्यायाः) षठनपाठनेषु प्रचार आसीदिति तदीययात्रावर्णनपुस्तकात्पाठ्यायैः पण्डितैरधिगतम्. ६. विशालिलः कलाशास्त्रकर्ता. ७. टीका तस्माभिर्नोपलब्धेति मूलग्रन्थ एव प्रकटीकृतः.

कृत्युदाहरणानां पार्थक्यं न सम्यग्विहितमिति तत्पुस्तकं हस्तलिखितपुस्तकसमानमेव.
अतो वयमस्य प्रत्यस्यात्पुपयुक्तस्य ग्रन्थस्य मुद्रणे प्रवृत्ताः.

तत्रास्मन्मुद्रणमूलभूतानि पुस्तकानि त्वेतानि—

क. जयपुरराजगुरुमहश्रीलक्ष्मीदत्तसूनुमहश्रीदत्तानां पुस्तकम्. प्रायः शुद्धम्.
तत्पत्राणि ४०.

ख. कलकत्तामुद्रितम्.

ग. द्रविडवीरेश्वरशास्त्रिभिर्धारणसीतः प्रहितम्. तत्तु नानिशुद्धमन्तिमाध्यायस्य
त्रयस्त्रिंशन्मितसूत्रपर्यन्तमेवास्ति. तत्पत्राणि ६१.

एवं पुस्तकत्रयाधारेण मुद्रितानि सङ्गृहीतानि काव्यालंकारमुद्रणेतानि प्रमोदावहानि
भवन्त्वलंकारशास्त्रे प्रविविक्षूणा सच्छात्राणामिति शिवम्.

१. 'प्राचीनेष्वलंकारनिबन्धेषु (अस्मदवलोकितेषु) वामनहस्तिरेवोत्कृष्टा । तस्यो हि
कृतिरपि कापि स्तोत्रोत्ती समीचीना युक्तिरुद्भाविता । (शब्दशुद्धिं विना) अप्रामादिकविषयो
नावर्ण्य, नापि च ग्रहाररमः, यदनुपहादशीलतादोषस्य संभवः । अत एव नास्ति त-
त्राशीलतादोषः । नापि चेय हस्तिरेव विस्तृता । प्रामिद्वेषु तावदलंकारनिबन्धेषु वा-
ल्यानां प्रथमश्लोकोपयोगिनी एषैवेति मन्यामहे ।' इति स्वमुद्रितकाव्यप्रकाशोपोद्घाते न्या-
यरत्नश्रीमुक्तमहेशचन्द्रपाण्डिताः.

काव्यालंकारसूत्राणां विषयानुक्रमः ।

अध्यायाः ।

पृष्ठाङ्कः ।

शारीरं नाम प्रथममधिकरणम् ।

१ प्रयोजनस्थापना ।	१
२ अधिकारिचिन्ता रीतिनिश्चयश्च ।	२
३ काव्याङ्गानि काव्यविशेषाश्च ।	७

दोषदर्शनं नाम द्वितीयमधिकरणम् ।

१ पदपदार्थदोषविभागः ।	१२
२ वाक्यवाक्यार्थदोषविभागः ।	१८

गुणविधेचनं नाम तृतीयमधिकरणम् ।

१ गुणलक्षणविवेकः शब्दगुणविवेकश्च ।	२५
२ अर्थगुणविवेचनम् ।	३१

आलंकारिकं नाम चतुर्थमधिकरणम् ।

१ शब्दालंकारविचारः ।	३७
२ उपमाविचारः ।	४२
३ उपमाप्रपञ्चाधिकारः ।	४८

प्रायोगिकं नाम पञ्चममधिकरणम् ।

१ काव्यसमयः ।	५९
२ शब्दशुद्धिः ।	६३

काव्यालंकारसूत्राणां

शुद्धिपत्रम् ।

पृ. प. शुद्धम् ।

७। १ तादृक्कापि

७। ७ अधिकारिचिन्ता रीति-

१०।२४ एवभागवद्वृत्त-

१२।११ महाकाव्यमिति ।

२४।१७ उत्तरोष्ठ-

२६। ४ सौकुमार्योदारता

२७।२२ वारोहे

२८।१५ विप्रतिपत्ति.

२९।२१ वनाली

३०।१३ मधुध्युतः

३४। ४ पश्यतीत्युक्तं

४३।१७ कृताङ्गरागो

५३। ३ सा पीनो-

५६। १ स व्यतिरेकः.

६४। ८ क्लेशात्मनेपद-

पृ. प. शुद्धम् ।

६५।२४ इति शब्द-

६६। ७ सिध्यति

६६।१२ 'धितादिषु ममिगाम्यादीनाम्'

६८। १ 'तिङ्कृतद्वितसमासैः' इति

६९।२३ सिध्यति

७०। ९ इत्यत्रारिहा रिपुहा

७२।२१ सिध्यति

७३।१४ 'कालाट्ठम्'

७३।१६ सिध्यति । 'कालाट्ठम्'

७६। २ सिध्यन्तीति

७६। ८ 'वा संज्ञायाम्'

७८। ६ प्रपीयेति

७९।१० दीर्हादमिति

७९।१७ 'उपसर्गदिषु त्रिषु । द्वितीयाभेदि-
तान्तेषु'

काव्यमाला ।

पण्डितवरश्रीवामनविरचितानि
काव्यालंकारसूत्राणि ।
वृत्तिसमेतानि ।

शारीरं नाम प्रथममधिकरणम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रणम्य परमं ज्योतिर्वामनेन कविप्रिया ।

काव्यालंकारसूत्राणां स्वेषां वृत्तिर्विधीयते ॥

काव्यं ग्राह्यमलंकारात् ॥ १ ॥

काव्यं खलु ग्राह्यमुपादेयं भवति । अलंकारात् । काव्यशब्दोऽयं गुणा-
लंकारसंस्कृतयोः शब्दार्थयोर्वर्तते । भवत्या तु शब्दार्थमात्रवचनोऽत्र गृह्यते ।

कोऽसावलंकार इत्यत आह—

सौन्दर्यमलंकारः ॥ २ ॥

अलंकारिरलंकारः । करणव्युत्पन्ना पुनरलंकारशब्दोऽयमुपमादिपु
वर्तते ।

स दोषगुणालंकारहानादानाभ्याम् ॥ ३ ॥

स खल्वलंकारो दोषहानात्, गुणालंकारादानाच्च संपाद्यः कवेः ।

शास्त्रतस्ते ॥ ४ ॥

ते^१ दोषगुणालंकारहानादाने शास्त्रादस्मात् । शास्त्रतो हि^२ ज्ञात्वा
दोषाज्ज्ञात्वा, गुणालंकारांश्चाददीत ।

१. 'परमात्मानं' क. २. 'तेषां' क. ३. 'शब्दत्वा' ख. लक्षणवेत्यर्थः. ४. 'कवेः'
ख-पुस्तके नास्ति. ५. 'कवेः शास्त्रतस्ते च' ख. ६. 'ते चेत' ख. ७. 'हि' क-पु-
स्तके नास्ति.

किं पुनः फलमलंकारवता काव्येन येनैतदर्थोऽयं यत्न इत्याह—

काव्यं सदृष्टादृष्टार्थम् । प्रीतिकीर्तिहेतुत्वात् ॥ ५ ॥

काव्यं सञ्चारु दृष्टप्रयोजनम् । प्रीतिहेतुत्वात् । अदृष्टप्रयोजनम् ।
कीर्तिहेतुत्वात् । अत्र श्लोकाः—

‘प्रतिष्ठां काव्यबन्धस्य यशसः सरणिं विदुः ।

अकीर्तिर्वर्तनीं त्वेवं कुकवित्वविडम्बनाम् ॥

कीर्तिं स्वर्गफलमाहुरासंसारं विपश्चितः ।

अकीर्तिं तु निरालोकनरकोद्देशदूतिकाम् ॥

तस्मात्कीर्तिमुपादातुमकीर्तिं तु निर्वर्हितुम् ।

काव्यालंकारशास्त्रार्थः प्रसाद्यः कविपुंगवैः ॥

इति काव्यालंकारसूचकं शरीरे प्रथमोऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः ।

प्रयोजनस्थापना ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अधिकारिनिरूपणार्थमाह—

अरोचकिनः सत्तृणाभ्यवहारिणश्च कवयः ॥ १ ॥

इह खलु द्वये कवयः संभवन्ति—अरोचकिनः, सत्तृणाभ्यवहारिण-
श्चेति । अरोचकिसत्तृणाभ्यवहारिशब्दौ गौणार्था । कोऽसावर्थः—विवे-
कित्वमविवेकित्वं चेति ।

तदाह—

पूर्वे शिष्याः । विवेकित्वात् ॥ २ ॥

१. ‘येन तदर्थोऽयं’ क. २. ‘इत्यत्र आह’ क. ३. ‘श्लोकाः’ क. ४. वर्तनी
मार्गः. ५. ‘त्वेवं’ क. ६. ‘च’ म. ७. ‘च व्यपोहितुम्’ म. ८. ‘प्रयोजन-
स्थापनमधिकारि—’ म. ९. ‘नास्ति रोचकं कविर्वा द्रव्यं वेदां तेऽरोचकिनः ।
अपरिचितान्तराशास्त्रा इत्यर्थः । सत्तृणमभ्यवहारिणि मुञ्चत इति सत्तृणाभ्यवहारिणः ।
शेषगुणविवेकान्या इत्यर्थः ।’ इति म-टिप्पणम्. ‘सत्तृणमभ्यवहारिणि सत्तृणाभ्य-
वहारां अपि वेदौ ।’ इति धर्माष्ट्यामिटीका (२.२८). १०. ‘कवयः’ क-मुक्तके
नास्ति. ११. ‘अवहारिणो’ म. १२. ‘यदाह’ क.

पूर्वं खल्वरोचकिनः शिष्याः शासनीयाः । विवेकित्वाद्विवेचनशील-
त्वात् ।

नेतरे । तद्विपर्ययात् ॥ ३ ॥

इतरे सत्पुण्यवहारिणो न शिष्याः । तद्विपर्ययाद्विवेचनशीलत्वात् ।
न च शीलमपाकर्तुं शक्यम् ।

नन्वेवं न शास्त्रं सर्वानुग्राहि कुतस्तदुपादीयते तदाह—

न शास्त्रमद्रव्येष्वर्थवत् ॥ ४ ॥

न खलु शास्त्रमद्रव्येष्वर्थेष्वर्थवत् ।

निदर्शनमाह—

न कतकं पङ्कजप्रसादनाय ॥ ५ ॥

नहि कतकं पयस इव पङ्कजस्य प्रसादनाय प्रभवति ।

अधिकारिणो निरूप्य रीतिविनिश्चयार्थमाह—

रीतिरात्मा काव्यस्य ॥ ६ ॥

रीतिर्नामेयमात्मा काव्यस्य । शरीरस्येवेति वाक्यशेषः ।

का पुनरियं रीतिरित्याह—

विशिष्टा पदरचना रीतिः ॥ ७ ॥

विशेषवती पदानां रचना रीतिः ।

कोऽसौ विशेष इत्याह—

विशेषो गुणात्मा ॥ ८ ॥

वक्ष्यमाणगुणरूपो विशेषः ।

सा त्रिधा—वैदर्भी गौडीया पाञ्चाली च ॥ ९ ॥

सा चेयं रीतिरिति त्रिधा भिद्यते—वैदर्भी, गौडीया, पाञ्चाली चेति ।

१. 'नुग्राहि स्यात्को वा मन्यते तदाह' क. २. प्रयोजनवदित्यर्थः. ३. कतकं
जलप्रसादको 'निर्मली' इति प्रसिद्धः फलविशेषः. ४. 'मन्त्रीति' क. ५. 'रीतिनि-
श्चया' ख. ६. 'विशिष्टपद' क. ७. 'वैदर्भी गौडीया पाञ्चाली' इति ख-पुस्तके
नास्ति.

किं पुनर्देशवशाद्बहुवृत्तः काव्यानाम्, येनायं देशविशेषव्य-
पदेशः । नैवम् । यदाह—

विदर्भादिषु दृष्टत्वात्तत्समाख्या ॥ १० ॥

विदर्भगौडपाञ्चालेषु देशेषु तत्रत्यैः कविभिर्यथास्वरूपमुपलब्धत्वात्त-
त्समाख्या । न पुनर्देशैः किञ्चिदुपक्रियते काव्यानाम् ।

तासां गुणभेदाद्वेदमाह—

समग्रगुणा वैदर्भा ॥ ११ ॥

समग्रैरोजःप्रसादमभृतिभिर्गुणैरुपेता वैदर्भा नाथ रीतिः ।

अत्र श्लोका—

‘अरष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिता ।

विपश्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भा रीतिरिष्यते ॥

तार्मेकामेवं कवयः स्तुवन्ति—

‘सति वक्तुरि सत्यर्थे सति शब्दानुशासने ।

अस्ति तैन्न विना येन परिस्त्ववति वाष्पधु ॥’

अत्रोदाहरणम्—

‘आहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गेर्मुहुस्ताडितं

छायावद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु ।

विस्त्रब्धैः कियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्लवे

विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्याचन्धमस्मद्धनुः ॥’

ओजःकान्तिमती गौडीया ॥ १२ ॥

ओजः कान्तिश्च ”विद्येते यस्यां सा ओजःकान्तिमती गौडीया नाम
रीतिः । माधुर्यसौकुमार्ययोरभावात् । समासचटुला अत्युत्त्वणपदा च ।

१. ‘देशविशेषे’ ख. २. ‘नैव’ ख. ३. ‘देशेषु’ क-गुप्तके नास्ति. ४. ‘लब्धत्वा-
देशसमाख्या’ क. ५. ‘अत्र श्लोका’ क-गुप्तके नास्ति. ६. ‘अलंकारादिर्माभ्यां
तामेकमेव स्तुवन्ति कवयः’ ख. ७. शिथिलज्याचन्धमस्मद्धनुः ८. ‘अत्र’ क-गुप्तके नास्ति.
९. अग्निशानशानुन्ते द्वितीयेऽङ्गे श्लोक. १०. ‘रिगने दग्धाः मेव’ क.

अत्र श्लोकः—

‘समस्तात्युत्कटपदमोजःकान्तिगुणान्विताम् ।
गौडीयामिति गायन्ति रीतिं रीतिविचक्षणाः ॥’

उदाहरणम्—

‘दोर्दण्डाद्वितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यत-
ष्टंकारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावनादिण्डिमः ।
द्राक्पैर्यस्तकपालसंपुटमिलद्रह्माण्डभाण्डोदर-
भ्राम्यत्यिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति ॥’

माधुर्यसौकुमार्योपपन्ना पाञ्चाली ॥ १३ ॥

माधुर्येण सौकुमार्येण च गुणेनोपपन्ना पाञ्चाली नाम रीतिः । ओजः-
कान्त्यभावाद्नुत्वनपदा विच्छाया च ।

तथा च श्लोकः—

‘आश्लिष्टश्लेषभावां तु पुराणच्छाययाश्रिताम् ।
मधुरां मुकुमारां च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥’

अत्रोदाहरणम्—

‘आमेऽस्मिन्पयिकाय पान्थ वमतिर्नवाधुना दीयते
रात्रावत्र विहोरमण्डपतले पान्थः प्रसुप्तो युवा ।
तेनोत्पाय खलेन गर्जति घने स्मृत्या म्रियां तत्कृतं
येनाद्यापि करदण्डपतनाशङ्की जनस्तिष्ठति ॥’

एतासु तिसृषु रीतिषु रेखास्त्रिय चित्रं काव्यं प्रतिष्ठितमिति ।

तामां पूर्वा ग्राह्या । गुणसाकल्यात् ॥ १४ ॥

तासां तिसृणां रीतीनां पूर्वा वैदर्भी ग्राह्या । गुणानां साकल्यात् ।

न पुनरितरे । स्तोकगुणत्वात् ॥ १५ ॥

१. ‘दण्ड’ क. २. ‘गुणाङ्गिताम्’ क. ३. ‘अयि’ क. ४. योत्सरिते प्रथमेऽद्रे
गोत्रः. ५. ‘पञ्चाल’ क. ६. ‘अनु-वनध्यायच्छाया च’ क. ७. क-पुस्तके नास्ति.
८. ‘ता’ म. ९. ‘च्छायायाश्रिता’ म. १०. ‘मुकुमारी’ म. ११. ‘यया’ क.
१२. ‘विशद’ क.

इतरे गौडीयशास्त्राल्यौ न ग्राह्ये । स्तोकगुणत्वात् ।

तदारोहणार्थमितराभ्यास इत्येके ॥ १६ ॥

तस्या वैदर्भ्या एवारोहणार्थमितरस्योरपि रीत्योरभ्यास इत्येके मन्यन्ते ।

तेन न । अतश्चशीलस्य तच्चानिष्पत्तेः ॥ १७ ॥

नहातत्त्वं शीलयतस्तत्त्वं निष्पद्यते ।

निदर्शनार्थमाह—

न शैणमूत्रवानाभ्यासे ऋसरसूत्रवर्णनवैचित्र्यलाभः ॥ १८ ॥

नहि शैणमूत्रवानमभ्यस्यन्कुविन्दस्त्रसरसूत्रवानवैचित्र्यं लभते ।

सापि समासाभावे शुद्धवैदर्भी ॥ १९ ॥

सापि च वैदर्भी रीतिः शुद्धवैदर्भी मण्यते । यदि समासवत्पदं न भवति ।

तस्यामर्थगुणसंपदास्वाद्या ॥ २० ॥

तस्यां वैदर्भ्यामर्थगुणसंपदास्वाद्या भवति ।

तदुपारोहादर्थगुणलेशोऽपि ॥ २१ ॥

तदुपधानतः स्वत्वर्थलेशोऽपि स्वदते । किमङ्ग, पुनरर्थगुणसंपत् ।

तथा चाहः—

‘किं त्वस्ति काचिदपरैव पदानुपूर्वा

यस्यां न किञ्चिदपि किञ्चिदिवावभाति ।

आनन्दयत्यथ च कर्णपथं प्रयाता

चेतः सताममृतशृष्टिरिव प्रविष्टा ॥

वचांसि यमधिगम्य स्पन्दते वाचकश्री-

र्वितथमपि तेषांत्वं यत्र वस्तु प्रयाति ।

१. क-पुस्तके इयं वृत्तिर्नोस्ति. २. ख-पुस्तके ‘तनु न’ इति सूत्रपदभिर्भूतम्; ‘तप्त’ फ. ३. ‘सप्त’ क. ४. ‘वाने’ ख. ५. ‘सप्त’ फ. ६. ‘तन्तु’ क. ७. ‘वैचित्र्य’ ख. ८. ‘सापि च ममाभावे शुद्धवैदर्भी मण्यते । यदि ममावत्पदं न भवति तस्यां वैदर्भ्यामर्थगुणसंपदास्वाद्या भवति । तदुपारोहादर्थगुणलेशोऽपि तदुपधानतः ॥ १९ ॥ स्वत्वर्थ-’ ख. ९. ‘ममावत्पदं’ क. १०. ‘यथात्वं’ क.

उदयति हि स तादृक्कापि वैदर्भरीतौ

सहृदयहृदयानां रञ्जकः कोऽपि पाकः ॥

सापि वैदर्भी । तात्स्थ्यात् ॥ २२ ॥

सापीयमर्थगुणसंपद्वैदर्भीत्युक्ता । तात्स्थ्यादित्युपचारतो व्यवहारं दर्शयति ।

इति काव्यालंकारसूत्रवृत्तौ शरीरे प्रथमोऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः ।

अधिरासचिन्तारीतिनिधयश्च ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

रीतितैत्वं निरूप्य काव्याङ्गान्युपदर्शयितुमाह—

लोको विद्या प्रकीर्णं च काव्याङ्गानि ॥ १ ॥

उद्देशक्रमेणैतद्व्याचष्टे—

लोकवृत्तं लोकः ॥ २ ॥

लोकः स्थावरजङ्गमात्मा तस्य वर्तनं वृत्तमिति ।

शब्दस्मृत्यभिधानकोपच्छन्दोविचितिकलाकामशास्त्रदण्डनी-
तिपूर्वा विद्या ॥ ३ ॥

शब्दस्मृत्यादीनां तैत्पूर्वकत्वं पूर्वं काव्यबन्धेष्वपेक्षणीयत्वात् ।

तासां काव्याङ्गत्वं योजयितुमाह—

शब्दस्मृतेः शब्दशुद्धिः ॥ ४ ॥

शब्दस्मृतेर्व्याकरणाच्छब्दानां शुद्धिः साधुत्वानिश्चयः कर्तव्यः । शु-
द्धानि हि पदानि निःशङ्कैः कविभिः प्रयुज्यन्ते ।

अभिधानकोपेतः पदार्थानिश्चयः ॥ ५ ॥

पदं हि रचनाप्रवेशयोग्यं भावयन्संदिग्धार्थत्वेन न गृह्योयाद्वा जह्या-
दिति काव्यबन्धविघ्नः । तस्मादभिधानकोपेतः पदार्थानिश्चयः कर्तव्य

१. 'सापीय' ख. २. 'वैदर्भी उक्ता' ख. ३. ख-पुस्तके नास्ति. ४. 'अधिरा-
सस्तां रीतिनिधयं च निरूप्य' ख. ५. 'क्रमेणैव' ख. ६. 'विद्याः' क. ७. 'तत्पू-
र्वत्वं काव्य' क. ८. 'साधुत्वे' क. ९. क-पुस्तके नास्ति. १०. 'निःकर्म्यः' क.
११. 'कोशात्' क. १२. 'योग्यप्रवेश' क.

ईति । अपूर्वाभिधानलामार्थत्वं त्वयुक्तमभिधानकोपस्य । अप्रयुक्तस्या-
प्रयोज्यत्वात् । यदि प्रयुक्तं प्रयुज्यते तर्हि किमिति संदिग्धार्थत्वमाश-
ङ्कितं पदस्य । तन्न । तत्र सामान्येनार्थावगतिः संभवति । यथा नीवी-
शब्देन जवनवस्त्रग्रन्थिरुच्यत इति कस्यचिन्निश्चयः । स्त्रिया वा पुरु-
षस्य वेति संशयो 'नीवी संग्रथनं नार्था जवनस्थस्य वाससः' इति
नाममालाप्रतीकमपश्यत इति । अथ केयं

'केनचित्पूर्वमुक्तोऽपि नीवीबन्धः श्लघीकृतः ।

विचित्रभोजनाभोगवर्धमानोदरादिना ॥'

इति प्रयोगः । भ्रान्तेरुपचाराद्वा ।

छन्दोविचितेर्दृत्तसंशयच्छेदः ॥ ६ ॥

काव्याभ्यासाद्दृत्तसंक्रान्तिर्भवत्येव । किं तु मात्रावृत्तादिषु कनि-
त्संशयः स्यात् । अतो दृत्तसंशयच्छेदश्छन्दोविचितेर्विधेय ईति ।

कलाशास्त्रेभ्यः कलातत्त्वस्य संवित् ॥ ७ ॥

कला गीतनृत्यचित्रादिकास्तासामभिधायकानि शास्त्राणि विशालि-
लादिप्रणीतानि कलाशास्त्राणि तेभ्यः कलातत्त्वस्य संवित्संवेदनम् ।
नहि कलातत्त्वानुपलब्धौ कलावस्तु सम्यङ्निबृहं शक्यमिति ।

कामशास्त्रतः कामोपचारस्य ॥ ८ ॥

संविदित्यनुवर्तते । कामोपचारस्य संवित्कामशास्त्रत इति । कामोप-
चारबहुलं हि^१ वैस्तु काव्यस्येति ।

दण्डनीतिर्नयापनययोः ॥ ९ ॥

दण्डनीतिरर्थशास्त्रादयस्यापनयस्य च^२ संविदिति । तत्र पाहुण्यस्य

१. ख-पुस्तके नास्ति २. 'सामान्येनापि' क. ३. 'नीतिग्रन्थं' ख. ४. 'अयं
कथं केनचित् पूर्वमुक्तो नीवीबन्धः श्लघीकृत इति प्रयोगः' ख. ५. लक्षणेन्यर्थः.
'उपमानाद्वा' क. ६. 'दृत्त' ख. ७. 'छन्दःशास्त्रतः' क. ८. ख-पुस्तके नास्ति.
९. 'तत्त्वमिव' क. १०. 'नवेदना' ख. ११. 'संविदिनि तस्यानुवर्तते' क.
१२. क-पुस्तके नास्ति. १३. प्रतिशब्दमिदं. १४. 'संविज्ञान' ख.

यथावत्प्रयोगो नयः । तद्विपरीतोऽपनयः । नहि तावविज्ञाय नायकप्र-
तिनायकयोर्वृत्तं शक्यं काव्ये निबद्धमिति ।

इतिवृत्तकुटिलत्वं च तैतः ॥ १० ॥

इतिहासादिरितिवृत्तं काव्यशरीरम् । तस्य कुटिलत्वं ततो दण्डनीते-
र्वर्लीयस्त्वाबलीयस्त्वादिप्रयोगो व्युत्पत्तिमूलत्वात्तस्याः । एवमन्यासाम-
पि विद्यानां यैथास्त्रमुपयोगो वर्णनीय इति ।

लक्ष्यज्ञत्वमभियोगो वृद्धसेवावेक्षणं प्रतिभानभवधानं च प्रकी-
र्णम् ॥ ११ ॥

तत्र काव्यपरिचयो लक्ष्यज्ञत्वम् ॥ १२ ॥

अन्येषां काव्येषु परिचयो लक्ष्यज्ञत्वम् । ततो हि काव्यबन्धस्य व्यु-
त्पत्तिर्भवति ॥

काव्यबन्धोद्यमोऽभियोगः ॥ १३ ॥

काव्यस्य बन्धनं रचना काव्यबन्धः । तत्रोद्यमोऽभियोगः । स हि
कवित्वप्रकर्षमेवंसंदधाति ।

काव्योपदेशगुरुश्रूषणं वृद्धसेवा ॥ १४ ॥

काव्योपदेशे गुरु उपादेष्टारः । तेषां शुश्रूषणं वृद्धसेवा । ततः काव्य-
विद्यायाः संक्रान्तिर्भवति ।

पदाधानोद्धरणमवेक्षणम् ॥ १५ ॥

पदस्याधानं न्यासः । उद्धरणमपेक्षारणम् । तयोः खल्ववेक्षणम् ।

अत्र श्लोकी—

‘आधानोद्धरणे तावद्यावद्दोलायते मनः ।

पदस्य स्थापिते स्थैर्ये हन्त सिद्धा सरस्वती ॥

१. काव्येषु निबद्धं शक्यमिति. २. ‘ततः इतिहासादि’ क. ३. ‘काव्यार्थे’
ख. ४. ‘रावलीयसादिप्रयोगव्युत्पत्ति’ क. ५. ‘यथाययं’ ख. ६. ख-पुस्तके एतत्सूत्रं
पूर्वसूत्रान्तर्गतमेव स्थापितम्. ७. ‘अन्येषु’ क. ८. ‘रचना काव्यबन्धः’ इति ख-
पुस्तके नास्ति. ९. क-पुस्तके नास्ति. १०. ‘आराधयति’ क. ११. ‘शुश्रूषणं च’ क.
१२. क-पुस्तके नास्ति. १३. ‘काव्यच्छाया संक्रामति’ क. १४. ‘पदाधानोद्धरणे
चवेक्षणम्’ ख. १५. ‘अपेक्षारः’ क. १६. ‘तत्’ क. १७. ‘आस्थापिते’ ख.

यत्पदानि त्यजन्त्येव परिवृत्तिसहिष्णुताम् ।

तं शब्दन्यासनिष्णाताः शब्दपाकं मृचसते ॥'

कवित्वबीजं प्रतिभानम् ॥ १६ ॥

कवित्वस्य बीजं कवित्वबीजं जन्मान्तरागतसंस्कारविशेषः कश्चित् ।
यस्माद्वीजं विना काव्यं न निष्पद्यते । निष्पन्नं वैवहास्यायतनं स्यात् ।

चित्तं काव्यमवधानम् ॥ १७ ॥

चित्तस्यैकाग्र्यं बाह्यार्थनिवृत्तिः । तदवधानम् । अवहितं हि चित्त-
मर्थान्पश्यति ।

तद्देशकालाभ्याम् ॥ १८ ॥

तदवधानं देशात्कालाच्च समुत्पद्यते ।

कौ पुनर्देशकालावित्याह—

विविक्तो देशः ॥ १९ ॥

विविक्तो निर्जनः ।

रात्रियामस्तुरीयः कालः ॥ २० ॥

रात्रेर्यामो रात्रियामः महरस्तुरीयश्चतुर्थः काल इति । तद्वशाद्विष-
योपरतं प्रसन्नं चित्तमवधत्ते ।

एवं काव्याङ्गान्युपदर्श्य काव्यविशेषकथनार्थमाह—

काव्यं गद्यं पद्यं च ॥ २१ ॥

गद्यस्य 'पूर्वनिर्देशो दुर्लक्ष्यविषयत्वेन दुर्बन्धत्वात् । यथाहुः—'गद्यं
कवीनां निकषं वदन्ति' ।

तच्च त्रिधा भिन्नमिति दर्शयितुमाह—

गद्यं वृत्तगन्धि चूर्णमुत्कलिकाप्रायं च ॥ २२ ॥

तल्लक्षणान्याह—

पद्यभारवद्वृत्तगन्धि ॥ २३ ॥

१. 'जन्मान्तरागत' इति क-पुस्तके नास्ति. २. वर-पुस्तके मार्तल. ३. 'व
हास्यायतनं' क. ४. 'चित्तं काव्यमवधानं विनिवृत्तिः' ग. ५. 'अर्थान् पश्यति' क.
६. 'देशकालाभ्यां संघटने' क. ७. वर-पुस्तके नास्ति. ८. 'त्रियाम' क. ९. 'का-
व्यविशेषस्य जनार्थमाह' रा. १०. 'पूर्वनिर्देशो दुर्बन्धत्वात् विषयत्वेन दुर्बन्धत्वात्' र.

पद्यस्य भागाः पद्यभागास्तद्वृत्तगन्धिः ।

यथा—‘पातालतालुतलवासिषु दानवेषु’ इति ।

अत्र हि वसन्ततिलकाख्यस्य वृत्तस्य भागः प्रत्यभिज्ञायते ।

अनाविद्धललितपदं चूर्णम् ॥ २४ ॥

अनाविद्धान्यदीर्घसमासानि ललितान्यनुद्धतानि पदानि यस्मिंस्तदनाविद्धललितपदं चूर्णमिति ।

यथा—‘अभ्यासो हि कर्मणां कौशलमावहति । नाहि सकृन्निपातमात्रेणोदबिन्दुरपि आवाणि निम्नतामादधाति’ ।

विपरीतमुत्कलिकाप्रायम् ॥ २५ ॥

विपरीतमाविद्धोद्धतपदमुत्कलिकाप्रायम् ।

यथा—‘कुलिशशिशिरस्तरनस्तरप्रचयप्रचण्डचपेटापाटितमत्तमातङ्गकुम्भस्थलगलन्मदच्छटाच्छुरितचारुकेसरभोरभासुरमुखे केसरिणि’ इति ।

पद्यमनेकभेदम् ॥ २६ ॥

पद्यं स्वरवनेकेन समार्धसमविषमादिना भेदेन भिन्नं भवति ।

तदनिवर्द्धं निवर्द्धं च ॥ २७ ॥

तदिदं गद्यपद्यरूपं काव्यमनिवर्द्धं निवर्द्धं च । अनयोः प्रसिद्धत्वाल्लक्षणं नोक्तम् ।

क्रमसिद्धिस्तयोः स्वगुत्तंसवत् ॥ २८ ॥

तयोरित्यान्निवर्द्धं निवर्द्धं च परामृश्यते । क्रमेण सिद्धिः क्रमसिद्धिः । अनिवर्द्धसिद्धिर्भेदसिद्धिः स्वगुत्तंसवत् । यथा स्वामि मालायां सिद्धायामुत्तंसः शोभां सिध्यतीति ।

केचिदगानन् एव पर्यवसितास्तैर्हृषणार्थमाह—

नानिवर्द्धो कृत्वास्त्येकतेजः परमाणुवत् ॥ २९ ॥

न एतत् ‘अन्वर्द्धं काव्यं चकास्ति दीप्यते । यथैकतेजः परमाणुरिति’ ।

१. ‘निवृत्त’ २. ‘त्रेण’ क. ३. ‘मात’ क. गुस्तके नास्ति. ४. ‘भेदेनोपेयमिति’ क. ५. ‘स्वगुत्तंसवत्’ नास्ति. ६. ‘समार्धसम’ श्र. ७. ‘दीप्यते’ श्र.

अत्र श्लोकः—

‘असंकलितरूपाणां काव्यानां नास्ति चारुता ।
न प्रत्येकं प्रकाशन्ते तैजसाः परमाणवः ॥’

संदर्भेषु दशरूपकं श्रेयः ॥ ३० ॥

संदर्भेषु प्रबन्धेषु दशरूपकं नाटकादि श्रेयः ।

कस्मात्तदाह—

तद्धि चित्रं चित्रपटवद्विशेषसाकल्यात् ॥ ३१ ॥

तद्दशरूपकं हि यस्माच्चित्रं चित्रपटवत् । विशेषाणां साकल्यात् ।

ततोऽन्यभेदकृत्तिः ॥ ३२ ॥

ततो दशरूपकादन्येषां भेदानां कृत्तिः कल्पनमिति । दशरूपक-
स्यैव हीदं सर्वं विलसितम् । यच्च कथास्त्राण्येके महाकाव्यमिति तल्ल-
क्षणं च नातीव हृदयंगममित्युपेक्षितमस्माभिः । तदन्यतो ग्राह्यम् ।

इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ चारोरे प्रथमेऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः ।

काव्याह्वानं काव्यावर्णनाय ॥

समाप्तं चेदं शारीरं प्रथममधिकरणम् ।

दोषद्वन्द्वं नाम् द्वितीयमधिकरणम् ।

किमर्थं ते प्रथक्प्रपञ्च्यन्त इत्याह—

सौकर्याय प्रपञ्चः ॥ ३ ॥

सौकर्यार्थं प्रपञ्चो विस्तरो दोषाणाम् । उद्दिष्टलक्षणा हि दोषाः सु-
ज्ञाता भवन्ति ।

पददोषान्दर्शयितुमाह—

दुष्टं पदमसाधु कष्टं ग्राम्यमप्रतीतमनर्थकं च ॥ ४ ॥

क्रमेण व्याख्यातुमाह—

शब्दस्मृतिविरुद्धमसाधु ॥ ५ ॥

शब्दस्मृत्या व्याकरणेन विरुद्धं पदमसाधु । यथा—‘अन्यकारक-
वैयर्थ्यम्’ इति । अत्र हि ‘अपठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीरा-
शास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु’ इति दुर्का भवितव्यमिति ।

श्रुतिविरसं कष्टम् ॥ ६ ॥

श्रुतिविरसं श्रोत्रकटुपदं कष्टम् । तद्धि रचनागुम्फितमप्युद्देजयति ।
यथा—

‘अचूचुरच्चण्डि कपोलयोस्ते कान्तिद्रवं द्वाग्बिशदः शशाङ्कः ।’

लोकमात्रप्रयुक्तं ग्राम्यम् ॥ ७ ॥

लोक एव यत्रप्रयुक्तं पदं न शास्त्रे तद्ग्राम्यम् । यथा—‘कष्टं कथं रो-
दिति फूत्कृतेयम्’ । अन्यदपि तल्लगलादिकं द्रष्टव्यम् ।

शास्त्रमात्रप्रयुक्तमप्रतीतम् ॥ ८ ॥

शास्त्र एव प्रयुक्तं यन्न लोके तदप्रतीतं पदम् । यथा—

‘किं भाषितेन बहुना रूँपस्कन्धस्य सन्ति मे न गुणाः ।

गुणानन्तरीयकं च प्रमेति न मेऽस्त्युपालम्भः ॥’

१. ‘विस्तरा’ क-गुस्तके नास्ति. २. ‘असाधुपदम्’ क. ३. ‘पदे’ क-गुस्तके
नास्ति. ४. ‘अन्यः कारकः’ इति विग्रहे दुगागमो भवति. तेन ‘अन्यकारकवैयर्थ्यम्’
इति साधु. ५. क-गुस्तके सूत्रमेतदुद्धृतम्. ६. ‘तद्विरचनात्’ क. ७. प्रयुक्तं यत्र शास्त्रे
न ग्राम्यं पदम्. ८. ‘मत्र’ क. तद्विशदस्तद्विरचनार्थकः. ९. ‘पदम्’ क-गुस्तके नास्ति.
१०. इन्द्रियनिरूप्य. ११. ‘गुणानन्तरीयकं च’ क. १२. ‘अन्युपालम्भः’ इ.

अत्र रूपस्कन्धान्तरीयकौ न लोक इत्यप्रतीतम् ।

पूरणार्थमनर्थकम् ॥ ९ ॥

पूरणमात्रप्रयोजनमव्ययपदमनर्थकम् । दण्डापूपन्यायेन पदमन्यद-
प्यनर्थकमेव । यथा—

‘उदितस्तु हास्तिकविनीलमयं तिमिरं निषीय किरणैः सविता ।’

अत्र तुशब्दस्य पादपूरणार्थमेव प्रयोगः, न वाक्यालंकारार्थम् । वा-
क्यालंकारप्रयोजनं तु नानर्थकम् । अपवादार्थमिदम् । यथा—

‘न खल्विह गतागता नयनगोचरं मे गता’ इति ।

तथा हि खलु हन्तेति ।

संप्रति पदार्थदोषानाह—

अन्यार्थनेयगूढार्थाश्लीलकृष्टानि च ॥ १० ॥

दुष्टं पदमित्यनुवर्तते । अर्थतश्च वचनविपरिणामः । अन्यार्थादीनि
पदानि दुष्टानीति सूत्रार्थः ।

एषां क्रमेण लक्षणान्याह—

रूढिच्युतमन्यार्थम् ॥ ११ ॥

रूढिषु च्युतं रूढिमनपेक्ष्य योगिकार्थमात्रोपादानादन्यार्थं पदम् ।
सूत्रत्वात्सामान्येन घटशब्दः पटशब्दार्थं इत्यादिकमन्यार्थं नोक्तम् ।
यथा—

‘ते दुःखमुच्चावनमावहन्ति ये प्रस्मरन्ति प्रियसंगमानाम् ।’

अत्रापहतिः करोत्यर्थो धारणार्थे प्रयुक्तः, प्रस्मरतिर्विस्मरणार्थः प्रह-
टस्मरण इति ।

कल्पितार्थं नेयार्थम् ॥ १२ ॥

१. ‘एत’ क-पुस्तके नास्ति. २. क-पुस्तके नास्ति. ३. ‘नारत्नपद्म’ क. ४.
तथेत्यादिना पाठः क-पुस्तके नास्ति. ५. ‘दोषं’ क. ६. ‘श्लिष्टानि’ क. ७. ‘पदं
दुष्टं’ क. ८. ‘अर्थांश्च विस्मरतिर्विपरिणामः’ क.; ‘अर्थतश्च वचनं परिणामः’ म. ९.
‘अन्यार्थनेयगूढार्थाश्लीलानि’ म. १०. ‘रूढिच्युत’ म.

अश्रुतस्याप्यन्यस्य पदार्थस्य कल्पनात्कल्पितार्थं नेयार्थम् । यथा—

‘सपदि पङ्क्तिविहंगमनामभृत्तनयसंवलितं बलशालिना ।

विपुलपर्वतवर्षाशितैः शरैः छवगसैन्यमुलूकजिता जितम् ॥’

अत्र विहंगमश्रक्त्रवाकोऽभिप्रेतः । तन्नामानि चक्राणि । तानि विभ्रती-
ति विहंगमनामभृतो रथाः । पङ्क्तिरिति दशसंख्या लक्ष्यते । पङ्क्तिर्दश
विहंगमनामभृतो रथा यस्य स पङ्क्तिविहंगमनामभृदशरथः । तस्य तन-
याभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां संवलितं छवगसैन्यं जितम् । उलूकजिता इन्द्र-
जिता । कौशिकशब्देनेन्द्रोल्कयोरभिधानमिति कौशिकशब्दवाच्यत्वेने-
न्द्र उलूक उक्तः । ननु चैवं रथाङ्गनामादीनामपि प्रयोगोऽनुपपन्नः । न ।
तेषां निरुद्धलक्षणत्वात् ।

अप्रसिद्धार्थप्रयुक्तं गूढार्थम् ॥ १३ ॥

यस्य पदस्य लोकेऽर्थः प्रसिद्धश्चाप्रसिद्धश्च तदप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तं गू-
ढार्थम् ।

यथा—

‘सहस्रगोरिवानीकं दुःसहं भवतः परैः’ इति ।

सहस्रं गावोऽक्षीणि यस्य स सहस्रगुरिन्द्रः । तस्येवेति गोशब्दस्या-
स्तिर्वाचित्वं कविष्वप्रसिद्धमिति ।

असभ्यार्थान्तरमसभ्यस्मृतिहेतुश्चाश्लीलम् ॥ १४ ॥

यस्य पदस्यानेकार्थस्यैकोऽर्थोऽसभ्यः स्यात्तदसभ्यार्थान्तरम् ।

यथा—‘वर्चः’ इति पदं तेजसि विष्ठायां च ।

यत्तु पदमेकदेशद्वारेणासभ्यार्थं स्मारयति तदसभ्यस्मृतिहेतुः ।

यथा—‘लुकाटिका’ इति ।

१. ‘अश्रुतार्थस्य कल्पना कल्पितार्थ’ ख. २. ‘तानि’ ख-पुस्तके नास्ति. ३. ‘रथा’
फ-पुस्तके नास्ति. ४. ‘रथाङ्गनामप्रयोगो’ ख. ५. ‘रड’ ख. ६. ‘पदस्य’ ख-
पुस्तके नास्ति. ७. ‘प्रसिद्धार्थे’ ख. ८. ‘वाचकत्वात्’ ख. ९. ‘कविषु’ फ-पुस्तके
नास्ति. १०. ‘इति’ ख-पुस्तके नास्ति. ११. ‘स्मृतिरमश्लीलम्’ फ.

न गुप्तलक्षितसंवृतानि ॥ १५ ॥

अपवादार्थमिदम् । गुप्तं लक्षितं संवृतं च नाश्लोचम् ।

एषां लक्षणान्याह—

अप्रसिद्धासम्भ्यं गुप्तम् ॥ १६ ॥

अप्रसिद्धासम्भ्यार्थान्तरं पदमप्रसिद्धासम्भ्यम् । तद्वत्तम् । यथा—

‘संवाधः’ इति पदम् । तद्धि संकटार्थं प्रसिद्धम्, न गुह्यार्थमिति ।

लक्षणिकासम्भ्यान्वितं लक्षितम् ॥ १७ ॥

तदेवासम्भ्यार्थान्तरं लक्षणिकेनासम्भ्येनार्थेनान्वितं पदं लक्षितम् ।

यथा—‘जन्मभूमिः’ इति ।

तद्धि लक्षणया गुह्यार्थम्, न स्वशक्त्येति ।

लोकसंवीतं संवृतम् ॥ १८ ॥

लोकेन संवीतं लोकसंवीतं यत्तत्संवृतम् । यथा—‘सुभगा’ ‘भगिनी’

‘उपस्थानम्’ ‘अभिप्रेतम्’ ‘कुमारी’ ‘दोहदम्’ इति ।

अत्र हि” श्लोकः—

‘संवीतस्य हि लोकेन न दोषान्वेषणं क्षमम् ।

शिवलिङ्गस्य संस्थाने कस्यासम्भ्यत्वभावना ॥’

तत्रैविध्यम् । त्रीडानुगुप्तामङ्गलातद्गदायिभेदात् ॥ १९ ॥

तस्याश्लीलस्य त्रैविध्यं भवति । त्रीडानुगुप्तामङ्गलातद्गदायिनां

भेदात् । किञ्चिद्गोदादायि भवति । यथा—‘वाक्काटवम्’ ‘हिरण्यरेता’

इति । किञ्चिद्गुगुप्तादायि भवति । यथा ‘कपर्दकः’ इति । किञ्चिदमङ्ग-

लातद्गदायि भवति । यथा ‘संस्पर्शः’ इति ।

व्यवहितार्थमत्ययं लिख्यम् ॥ २० ॥

१. ‘महत् लक्षितं ना-’ २. ‘गुप्तं पद-यथा’ ख. ३. ‘प्रसिद्धमकटार्थम्’ क.
४. ‘लक्षणिकासम्भ्य’ क. ५. ‘सम्भ्यान्वितमङ्गला-’ ख. ६. ‘लोकसंवीतमङ्गला-’ म.
तम् । यथा’ क. ७. ‘हि’ ख-गुप्तके नास्ति. ८. ‘वृतम्’ क. ९. ‘भवति’ क-गुप्तके
नास्ति. १०. ‘मस्तिष्कम्’ ख.

अर्थस्य प्रतीतिरर्थप्रत्ययः । स व्यवहितो यस्माद्भवति तदव्यवहि-
तार्थप्रत्ययं छिष्टम् । यथा—

‘दक्षात्मजादयितवच्छमवेदिकानां

ज्योत्स्नाजुषां जललवास्तरलं पतन्ति ॥’

दक्षात्मजास्ताराः । तासां दयितो दक्षात्मजादयितश्चन्द्रः । तस्य व-
च्छमाश्चन्द्रकान्ताः । तद्वेदिकानामिति । अत्र हि व्यवधानेनार्थप्रत्ययः ।

अरूढार्थत्वात् ॥ २१ ॥

अरूढार्थत्वेऽपि यतोऽर्थप्रत्ययो ज्ञातेति न, तत्छिष्टम् । यथा—

‘काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः’ इति ।

अन्त्याभ्यां वाक्यं व्याख्यातम् ॥ २२ ॥

अश्लीलं छिष्टं चैतन्त्ये पदे । ताम्यां वाक्यं व्याख्यातम् । तदप्य-
श्लीलं छिष्टं च भवति । अश्लीलं यथा—

‘न सा धनोन्नतिर्या स्यात्कलत्रसुखदायिनी ।’

‘परार्थवद्धकक्षाणां यत्सत्यं पेलवं धनम् ॥’

‘सोपानपथमुत्सृज्य वायुवेगसैमुद्धतम् ।

महापथेन गतवान्कीर्त्यमानगुणो जनैः ॥’

छिष्टं यथा—

‘धम्मिहस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाह्याः ।

रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम् ॥’

एतान्पञ्च पदार्थदोषान्विभक्ताञ्ज्ञात्वा कविस्त्यजेदिति तात्पर्यार्थः ।

इति काव्यालंकारसूत्रवृत्तौ दोषदर्शने द्वितीयेऽधिरूपे प्रथमोऽध्यायः ।

पदपदार्थदोषविभागः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

ईदानीं वाक्यदोषान्दर्शयितुमाह—

भिन्नवृत्तयतिभ्रष्टविसंधीनि वाक्यानि ॥ १ ॥

दुष्टानित्यभिसंबन्धः ।

क्रमेण व्याचष्टे—

स्वलक्षणच्युतवृत्तं भिन्नवृत्तम् ॥ २ ॥

स्वस्माच्छ्रवणाच्च्युतं वृत्तं यस्मिंस्तत्स्वलक्षणच्युतवृत्तं वाक्यं भिन्नवृत्तम् । यथा—‘आयि पश्यासि सौधमाश्रितामविरलमुमनोमालभारिणीम् ।’
वैतालीययुग्मपादे लघ्वक्षराणां पण्णां नैरन्तर्यं निषिद्धम् । तच्च कृतमिति भिन्नवृत्तत्वम् ।

विरसविरामं यतिभ्रष्टम् ॥ ३ ॥

विरसः श्रुतिकटुविरामो यस्मिंस्तद्विरसविरामं यतिभ्रष्टम् ।

तद्वातुनामभागभेदे स्वरसंध्यकृते प्रायेण ॥ ४ ॥

तद्यतिभ्रष्टं घातुभागभेदे नामभागभेदे च सति भवति । स्वरसंधिना-
कृते प्रायेण बाहुल्येन । घातुभागभेदे मन्दक्रान्तायां यथा—‘एतासां
राजति सुमनसां दाम कण्ठावलम्बि ।’

नामभागभेदे शिखरिण्यां यथा—‘कुरङ्गाक्षीणां गण्डतलफलके स्वेद-
विसरः ।’

मन्दक्रान्तायां यथा—‘दुर्दर्शश्चक्रशिखिकपिशः शार्ङ्गिणो बाहुदण्डः ।’

घातुनामभागपदग्रहणात्तद्वागातिरिक्तभेदे न भवति यतिभ्रष्टत्वम् । यथा

मन्दक्रान्तायाम्—‘शोभां पुण्यत्ययमभिनवः मुन्दरीणां प्रबोधैः ।’

शिखरिण्यां यथा—‘विनिद्रः श्यामान्तेष्वधरपुटसीतकाराविरुतैः ।’

१ ‘पदपदार्थदोषान्प्रतिपाद्य ईदानीं—’ क. २. ‘इति संबन्धः’ ग. ३. ‘मन्दक्रान्तायां’ क. ग. पुस्तकयोर्नास्ति. ४. ‘यथा शिखरिण्याम्’ ग. ५. ‘मन्दक्रान्तायां’ क. ग. पुस्तकयोर्नास्ति. ६. ‘मन्दक्रान्तायां यथा’ क. पुस्तके नास्ति. ७. अस्मादभेद-
र-पुस्तके “अन्ते तु पदान्त एव श्रान्तिर्यान्ति पदं ॥ शिखरिण्याम् । यथा—‘विनिद्रं
श्यामादीं सरमकदलीगर्भमुमगा कान्धारेणा मुनिः शशिन इव नेत्रोत्पलवरी । अवस्था-
मापन्ना मदनदहनेरामविभुरा शिष्यं नः कस्याणीं रमयां मनः कथयति च ॥’ इत्य-
पिठमस्ति. ८. ‘शिखरिण्यां यथा’ क. पुस्तके नास्ति. ९. ‘शिखरि’ क. ग.

स्वरसंध्यकृत इति वचनात्स्वरसंधिकृते भेदे न दोषः । यथा—'किं-
चिद्वाचालसमसरलं प्रेक्षितं सुन्दरीणाम् ।'

न वृत्तदोषात्पृथग्यतिदोषः । वृत्तस्य यत्यात्मकत्वात् ॥ ५ ॥

वृत्तदोषात्पृथग्यतिदोषो न वक्तव्यः । वृत्तस्य यत्यात्मकत्वात् ।

यत्यात्मकं हि वृत्तमिति भिन्नवृत्त एव यतिभ्रष्टस्यान्तर्भावात्त एव-
ग्रहणं कार्यमत आह—

न, लक्ष्मणः पृथक्त्वात् ॥ ६ ॥

नार्यं दोषः । लक्ष्मणो लक्षणस्य पृथक्त्वात् । अन्यद्विं लक्षणं वृ-
त्तस्य, अन्यद्यतेः । गुरुलघुनिर्यमात्मकं वृत्तम् । विरामात्मिका च य-
तिरिति ।

विरूपपदसंधिविसंधिः ॥ ७ ॥

पदानां संधिः पदसंधिः । स च स्वरसमवायरूपः प्रत्यासत्तिमात्र-
रूपो वा । स विरूपो यस्मिन्निति विग्रहः ।

पदसंधिवैरूप्यं विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टत्वं च ॥ ८ ॥

विश्लेषो विभागेन पदानां संस्थितिरिति । अश्लीलत्वंमसभ्यस्मृति-
हेतुत्वम् । कष्टत्वं पारुष्यमिति । विश्लेषो यथा—

'मेषानिलेन अमुना एतस्मिन्नद्रिकानने ।'

'कमले इव लोचने इमे अनुवन्नाति विलासपैडतिः ।'

'लोलालकानुवद्धानि आननानि चक्रासति ।'

अश्लीलत्वं यथा—

'विरिचकमिदं नृत्तमाचार्याभासयोजितम् ।'

'चक्रासे पनसप्रायैः पुरी पण्डमहाद्रुमैः ।'

'विना शपयदानाम्यां पदवादसमुत्सुकम् ।'

कष्टत्वं यथा—'मङ्गयुद्धमगमस्ते मुर्वामोषा हुमा वपुः ।'

१. 'विलक्षणं' क-ख. २. 'नियामकं' ख. ३. 'च' ग-पुस्तके नास्ति. ४. 'इति' ग-पुस्तके नास्ति. ५. 'पद्वतिम्' क. ६. 'अश्लीलं च' क, 'अश्लीलं' ग. ७. 'वृत्त-
माचार्याभ्यास-' ख. ८. 'खण्ड' क-ग. ९. 'विनाशपयदीनायां यदवादसमुत्सुकम्'
क, 'विनाशपयदानायदपारयदुत्सुकम्' ग. १०. 'गुरुमोषा' क.

एवं वाक्यदोषानामेषाय वाक्यार्थदोषान्प्रतिपादयितुमाह—

व्यर्थकार्यसंदिग्धाभेद्युक्तापक्रमलोकविद्याविरुद्धानि च ॥ ९ ॥

वाक्यानि दुष्टानीति संवन्धः ।

क्रमेण व्याख्यातुमाह—

व्याहतपूर्वोत्तरार्थं व्यर्थम् ॥ १० ॥

व्याहतौ पूर्वोत्तरावर्थौ यस्मिंस्तद्व्याहतपूर्वोत्तरार्थं वाक्यं व्यर्थम् ।
यथा—‘अद्यापि स्मरति रंसालसं मनो मे मुग्धायाः स्मरचतुराणि चे-
ष्टितानि ।’ मुग्धायाः कथं स्मरचतुराणि चेष्टितानि । तानि चेत्कर्तुं
मुग्धा । अत्र पूर्वोत्तरयोर्त्ययोर्विरोधाद्व्यर्थमिति ।

उक्तार्थपदमेकार्थम् ॥ ११ ॥

उक्तार्थानि पदानि यस्मिंस्तदुक्तार्थपदमेकार्थम् । यथा—‘चिन्तामो-
हमनङ्गमङ्गं तनुते ’विप्रेक्षितं मुद्गुः ।’ अनङ्गः शृङ्गारः । तस्य चिन्ताया
मोहात्मकत्वाच्चिन्तामोहशब्दौ प्रयुक्तावुक्तार्थौ भवतः । एकार्थपदत्वाद्वा-
क्यमेकार्थमित्युक्तम् ।

न, विशेषश्चेत् ॥ १२ ॥

न गतार्थं दुष्टम् विशेषश्चेत्प्रतिपाद्यः स्यात् ।

तं विशेषं प्रतिपादयितुमाह—

धनुर्ज्याध्वनौ धनुःश्रुतिरारूढेः प्रतिपत्त्यै ॥ १३ ॥

धनुर्ज्याध्वनावित्यत्र ज्याशब्देनोक्तार्थत्वेऽपि धनुःश्रुतिः प्रयुज्यते ।
आरूढेः प्रतिपत्त्यै आरोहणस्य प्रतिपत्त्यर्थम् । नहि धनुःश्रुतिमन्तरेण
धनुष्यारूढा ज्या धनुर्ज्येति शक्यं प्रतिपत्तुम् । यथा—‘धनुर्ज्याकिण-
चिद्देन दोष्णा विस्फुरितं तव’ इति ।

१. निरूपयितुं क. २. ‘प्रयुक्तार्थापक्रम’ ग. ३. ‘विरुद्धाविरुद्धानि’ ग. ४. ‘च’
ख-पुस्तके नास्ति. ५. ‘पूर्वोत्तरार्थौ’ ख. ६. ‘वाक्य’ क-ग-पुस्तकयोर्नास्ति. ७. ‘रसो-
हसर’ ख. ८. ‘मुग्धा चेत्’ ग. ९. ‘अत्र’ क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १०. ‘विप्रेक्षित’
ख. ११. ‘चिन्तामोहात्मात्मकत्वात्’ क. ‘चिन्तामोहात्मकत्वात्’ ग. १२. ‘दुष्टं पदं’
ख. १३. ‘धनुःश्रुतिरारूढे प्रतिपत्तौ’ क.

कर्णावतंसश्रवणकुण्डलशिरःशेखरेषु कर्णादिनिर्देशः संनिधेः १४
 कर्णावतंसादिशब्देषु कर्णादीनामवतंसादिपदैरुक्तार्थानामपि निर्देशः
 संनिधेः प्रतिपत्त्यर्थमिति संबन्धः । नहि कर्णादिशब्दनिर्देशमन्तरेण क-
 र्णादिसंनिहितानामवतंसादीनां शक्या प्रतिपत्तिः कर्तुमिति । यथा—
 'दोलाविलासेषु विलासिनीनां कर्णावतंसाः कलयन्ति कम्पम् ।'

'लीलाचलच्छ्रवणकुण्डलमापतन्ति ।'

'आययुर्मृङ्गमुखरशिरःशेखरशालिनः ।'

मुक्ताहारशब्दे मुक्ताशब्दः शुद्धेः ॥ १५ ॥

मुक्ताहारशब्दे मुक्ताशब्दो हारशब्देनैव गतार्थः प्रयुज्यते शुद्धेः
 प्रतिपत्त्यर्थमिति संबन्धः । शुद्धानामन्यरत्नैरमिश्रितानां हारो मुक्ताहारः ।
 यथा—

'प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रतिपत्तिभिः ।

मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्तनद्वयम् ॥'

पुष्पमालाशब्दे पुष्पपदमुत्कर्षस्य ॥ १६ ॥

पुष्पमालाशब्दे मालाशब्देनैव गतार्थः पुष्पपदं प्रयुज्यते उत्कर्षस्य
 प्रतिपत्त्यर्थमिति । उत्कृष्टानां पुष्पाणां माला पुष्पमालेति । यथा—'प्रा-
 यशः पुष्पमालेव कन्या सा कं न लोभयेत् ।' ननु मालाशब्दोऽन्यत्रापि
 दृश्यते यथा रत्नमाला शब्दमालेति सत्यम् । उपचारितस्य प्रयोगः । नि-
 रूपपदो हि मालाशब्दः पुष्परचनाविशेषमेवाभिधत्त इति ।

करिकलभशब्दे करिशब्दस्ताद्रूप्यस्य ॥ १७ ॥

करिकलभशब्दे करिशब्दः कलभेनैव गतार्थः प्रयुज्यते ताद्रूप्यस्य

१. 'अपि' ख-ग-पुस्तकयोर्नास्ति. २. 'कर्तुमिति' ख-ग-पुस्तकयोर्नास्ति. ३. 'मु-
 सताः' ख-ग. ४. 'शाश्विनः' ग. ५. 'अमिश्रणा' क. ६. 'स्तनद्वयी' क. ७. 'पुष्प-
 शब्दः' क. ८. 'कन्या सा कं' ख-ग. ९. 'पुष्पमालारचना' ख. १०. 'एव' ख-ग-
 पुस्तकयोर्नास्ति. ११. 'ताद्रूप्यस्य प्रतिपत्त्यर्थम्' ख.

प्रतिपत्त्यर्थमिति । कैरी मौढकुल्लरः । तद्रूपः कलमः करिकलम इति ।
यथा—‘त्यज करिकलम त्वं प्रीतिवन्धं करिण्याः ।’

विशेषणस्य च ॥ १८ ॥

विशेषणस्य विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुक्तार्थस्य पैदस्य प्रयोगः । यथा—
‘जगाद मधुरां वाचं विशदाक्षरशौलिनीम् ।’

तदिदं प्रयुक्तेषु ॥ १९ ॥

तदिदमुक्तं प्रयुक्तेषु नामयुक्तेषु । नहि भवति यथा ‘श्रवणकुण्ड-
लम्’ इति तथा ‘नितम्बकाक्षी’ इत्यपि । यथा वा ‘करिकलमः इति तथा
‘उल्लकलमः’ इत्यपि ।

अत्र श्लोकः—

‘कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः ।

संनिधानादिबोधार्थं स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ॥’

संशयकृत्संदिग्धम् ॥ २० ॥

यद्वाक्यं साधारणानां धर्माणां श्रुतेः, विशिष्टानां वा श्रुतेः संशयं
करोति तत्संशयकृत्संदिग्धमिति ।

यथा—‘स महात्मा भाग्यवशान्महापदमुपागतः ।’

किं भाग्यवशान्महापदमुपागत आहोस्तिदभाग्यवशान्महतीर्मापदमिति
संशयकृद्वाक्यं प्रकरणाद्यभावे सतीति ।

मायादिकल्पितार्थमप्रयुक्तम् ॥ २१ ॥

मायादिना कल्पितोऽर्थो यस्मिन्तन्मायादिकल्पितार्थमप्रयुक्तम् । अत्र
‘स्तोत्रमुदाहरणम् ।

क्रमहीनार्थमपक्रमम् ॥ २२ ॥

१. ‘करिणः’ मौढकुल्लरः’ क. २. ‘इति’ क-पुनर्ले नास्ति. ३. ‘महापद’ क.
४. ‘कल्पितम्’ क. ५. ‘स’ क-पुनर्ले नास्ति. ६. ‘मायादे.’ क. ‘य भुने.’ ग.
७. ‘इति’ क-पुनर्ले नास्ति. ८. ‘भाग्यवशात्त इति’ क. ९. ‘इति’ क-पुनर्ले
नास्ति. १०. ‘अप्योदं’ क. ‘श्लोकं’ ग.

उद्देशितानामनुद्देशितानां च क्रमः संबन्धस्तेन विहीनोऽर्थो यस्मिंस्त-
त्क्रमहीनार्थमपक्रमम् ।

यथा—‘कीर्तिप्रतापौ भवतः सूर्याचन्द्रमसोः समौ ।’

अत्र कीर्तिश्चन्द्रमसस्तुल्या प्रतापः सूर्यस्य तुल्यः । सूर्यस्य पूर्वनिपा-
तादपक्रमः । अथवा प्रधानार्थस्य निर्देशः क्रमः । तेन विहीनोऽर्थो य-
स्मिंस्तदपक्रमम् ।

यथा—‘तुरंगमथ मातङ्गं प्रैयच्छास्मै मदालसम् ।’

देशकालस्वभावविरुद्धार्थानि लोकविरुद्धानि ॥ २३ ॥

देशकालस्वभावविरुद्धोऽर्थो येषु तानि देशकालस्वभावविरुद्धार्थानि
वाक्यानि लोकविरुद्धानि । अर्थद्वारेण लोकविरुद्धत्वं वाक्यानाम् । दे-
शविरुद्धं यथा—

‘सौवीरेष्वस्ति नगरी मथुरा नाम विश्रुता ।

अक्षोर्नालिकेराद्या यस्याः पर्यन्तभूमयः ॥’

कालविरुद्धं यथा—‘कदम्बकुसुमस्मेरं मधौ वनमशोभत ।’

स्वभावविरुद्धं यथा—‘मत्तालिसङ्गमुखरामु च मञ्जरीषु सप्तच्छदस्य तर-
तीव शरन्मुखश्रीः ।’

सप्तच्छदस्य स्तवका भवन्ति न मञ्जर्य इति स्वभावविरुद्धम् ।

तथा—

‘भृङ्गेण कलिकाकोपस्तथा भृंशमपीद्व्यत ।

यथा गोप्पदपूरं हि ववर्ष बहुलं मधु ॥’

कलिकायाः सर्वस्या मकरन्दस्यैतावद्वाहुल्यं स्वभावविरुद्धम् ।

१. ‘उद्देशितानामनुद्देशितानां’ क. २. ‘हीनो’ क. ३. ‘अत्र’ इत्यारभ्य ‘अपक्रमः’ इ-
तिपर्यन्तं क-पुस्तके, ‘अत्र’ इत्यारभ्य ‘यथा’ इतिपर्यन्तं च ग-पुस्तके नास्ति. ४. ‘मे
प्रयच्छ’ ग. ५. ‘विरुद्धार्थत्वं’ क. ६. ‘नालिकेराद्या’ क, ‘नालिकेराद्या’ ख. ७. ‘वि-
रुद्धार्थ’ क. ८. ‘विरुद्धार्थ’ क. ९. ‘इति स्वभावविरोधः । यथा’ क, ‘इति । स्व-
भावविरुद्धं यथा ।’ ख. १०. ‘संभावपीद्व्यत’ क. ११. ‘कलिकाकोपस्य मकरन्दस्यैव
तावत्’ क.

कलाचतुर्वर्गशास्त्रविरुद्धार्थानि विद्याविरुद्धानि ॥ २४ ॥

कलाशास्त्रैश्चतुर्वर्गशास्त्रैश्च विरुद्धोऽर्थो^१ येषु तानि कैलाचतुर्वर्ग-
शास्त्रविरुद्धार्थानि वाक्यानि विद्याविरुद्धानि । वाक्यानां विरोधोऽर्थ-
द्वारकः ।

कलाशास्त्रविरुद्धं यथा—‘कालिङ्गं लिखितमिदं वैयस्य पञ्च पञ्चद-
शपतितकोटिकण्टकाग्रम् ।’

कालिङ्गं पतिताग्रकौटिकण्टकमिति पञ्चविदामाश्रायः । तद्विरुद्धत्वा-
त्कलाशास्त्रविरुद्धम् । एवं कलान्तरेष्वपि विरोधोऽभ्युह्यः ।

चतुर्वर्गशास्त्रविरुद्धानि तूदाह्रियन्ते—‘कामोपभोगसाफल्यफलो राज्ञां
महीजयः ।’

धर्मफलोऽश्वमेधादियज्ञफलो वा राज्ञां महीजय इत्यागमः । तद्विरोधा-
द्धर्मशास्त्रविरुद्धार्थमेतद्व्याक्यमिति ।

‘अहंकारेण जीयन्ते द्विपन्तः किं नयश्रिया ।’

द्विपञ्जयस्य नयमूलत्वं स्थितं दण्डनोतौ । तद्विरोधादर्थशास्त्रविरुद्धार्थ-
वैक्यमिति ।

‘दशनाङ्गपवित्रितोत्तरोष्ठं रतिखेदालसमाननं स्मरामि ।’

‘उत्तरीष्ठमन्तर्मुखं नयनान्तमिति’^२ मुक्त्वा धुम्बननखरदशमस्थानानि^३
इति कौमशास्त्रे स्थितम् । तद्विरोधात्कामशास्त्रविरुद्धार्थं वाक्यमिति ।

‘देवैर्ताभक्तितो मुक्तिर्न तत्त्वज्ञानसंपदा ।’

एतस्यार्थस्य मोक्षशास्त्रे स्थितत्वात्तद्विरुद्धार्थम् ।

१. ‘विरुद्धानि’ ख. २. ‘विरुद्धार्थो’ ख. ३. ‘कलाविरुद्धचतुर्वर्ग’ ख. ४. ‘वि-
द्धानि विद्या-’ ख. ५. ‘व यस्य’ ख. ६. ‘कण्टकाग्र’ क. ७. ‘कौटि’ क-पुस्तके
नास्ति. ८. ‘तद्विरोधात्’ क. ९. ‘विरुद्धत्वम्’ क. १०. ‘अभ्युह्य’ ख. ‘अभ्युपेयः’ ग.
११. ‘धु’ क-पुस्तके नास्ति. १२. ‘विरुद्धमेतद्व्याक्यम्’ क. ‘विरुद्धं वाक्यम्’ ग.
१३. ‘विरुद्धत्वम्’ क. ‘विरुद्धम्’ ग. १४. ‘वाक्यमिति’ क-ग-पुस्तकयोर्नास्ति.
१५. ‘इति’ ग-पुस्तके नास्ति. १६. ‘कामशास्त्रसूत्रे’ ख. १७. ‘देवताज्ञानतो’ ख.

एते वाक्यवाक्यार्थदोषास्त्यागाय ज्ञातव्याः । ये' त्वन्ये शब्दार्थ-
दोषाः सूक्ष्मास्ते गुणविवेचन एवोच्यन्ते । उपमादोषाश्चोपमाविचार इति ।

इति काव्यालंकारसूत्रवृत्तौ दोषदर्शने द्वितीयेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः ।

वाक्यवाक्यार्थदोषविभागः ।

समाप्तं चेदं दोषदर्शनं द्वितीयमधिकरणम् ।

गुणविवेचनं नाम तृतीयमधिकरणम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

यद्विपर्ययात्मनो दोषास्तान्गुणान्विचारायितुं गुणविवेचनमधिकरणमा-
रभ्यते—

तत्रौजःप्रसादादयो गुणाः, यमकोपमादयस्त्वलंकारा इति स्थितिः का-
व्यविदाम् । तेषां किं भेदनिबन्धनमित्याह—

काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः ॥ १ ॥

ये खलु शब्दार्थयोर्धर्माः काव्यशोभां कुर्वन्ति ते गुणाः । ते चौजः-
प्रसादादयः । न यमकोपमादयः । केवल्येन तेषामकाव्यशोभाकरत्वात् ।
ओजःप्रसादादीनां तु केवलानां भस्ति काव्यशोभाकरत्वमिति ।

तदतिशयहेतवस्त्वलंकाराः ॥ २ ॥

तस्याः काव्यशोभाया अतिशयस्तेदतिशयस्तस्य हेतवः । तुशब्दो
व्यतिरेके । अलंकाराश्च यमकोपमादयः ।

अत्र श्लोकौ—

‘युक्तेरिव रूपमङ्ग कौव्यं स्वदते शुद्धगुणं तदप्यतीव ।

विहितप्रणयं निरन्तराभिः सदलंकाराविकल्पकल्पनाभिः ॥

‘यदि भवति वचश्च्युतं गुणेष्वो वपुरिव यौवनवन्ध्यमङ्गनायाः ।

अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं नियतमलंकरणानि संश्रयन्ते ॥’

१. ‘अन्ये च ये’ ग. २. ‘शब्दार्थयोः’ क. ३. ‘वश्यन्ते’ ख. ४. ‘य’ ख-पुस्तके
नास्ति. ५. ‘इति’ ख-पुस्तके नास्ति. ६. ‘वाक्यशब्दार्थदोष’ क. ७. ‘विवेचनाधि-
पाते’ क. ८. ‘धर्मगुणाः’ ख. ९. ‘शब्दार्थधर्माः’ क. १०. ‘अस्ति’ ख-पुस्तके
नास्ति. ११. ‘वास्ति’ ग. १२. ‘तदतिशयः’ क-पुस्तके नास्ति. १३. ‘वाक्यं’ क.

पूर्वे नित्याः ॥ ३ ॥

पूर्वे गुणा नित्याः । तैर्विना काव्यशोभानुपपत्तेः ।

एवं गुणालंकाराणां भेदं दर्शयित्वा शब्दगुणानिरूपणार्थमाह—

ओजःप्रसादश्चेपसमतासमाधिमाधुर्यसौकुमार्यौदारतार्थव्यक्ति-

कान्तयो बन्धगुणाः ॥ ४ ॥

बन्धः पदरचना । तस्य गुणा बन्धगुणा ओजःप्रभृतयः ।

तान्क्रमेण दर्शयितुमाह—

गाढबन्धत्वमोजः ॥ ५ ॥

बन्धस्य गाढत्वं यत्तदोजः ।

यथा—‘विलुलितमकरन्दा मञ्जरीर्नर्तयन्ति ।’ न पुनः, ‘विलुलितमं-
भुशारा मञ्जरीर्लोलयन्ति ।’

शैथिल्यं प्रसादः ॥ ६ ॥

बन्धस्य शैथिल्यं शिथिलत्वं प्रसादः ।

नन्वयमोनोविपर्ययात्मा दोषः, तत्कथं गुण इत्याह—

गुणः संज्ञवात् ॥ ७ ॥

गुणः प्रसादः । ओजसा सह संज्ञवान् ।

न शुद्धः ॥ ८ ॥

स शुद्धस्तु दोष एवेति ।

ननु विरुद्धयोरौजःप्रसादयोः कथं संज्ञव इत्याह—

स त्वनुभवात्सदः ॥ ९ ॥

स तु संज्ञवश्चानुभवमिदः तद्विदां रत्नादियशेषवत् ।

अत्र श्लोकः—

‘कैरुणप्रक्षणायेषु संज्ञवः सुगन्धुःखयोः ।

यथानुभवतः मिदस्तथैवोजःप्रसादयोः ॥’

१. ‘पूर्वे नित्याः’ इति, ‘पूर्वे नै’ इति. २. ‘नर्तयन्ति’ इति. ३. ‘मञ्जरी’ इति. ४. ‘प्रसादः’ इति. ५. ‘ननु यमोनोविपर्ययात्मा दोषः’ इति. ६. ‘न शुद्धः’ इति. ७. ‘स शुद्धस्तु’ इति. ८. ‘संज्ञवः’ इति. ९. ‘संज्ञवः’ इति. १०. ‘यथानुभवतः’ इति. ११. ‘मिदस्तथैवोजःप्रसादयोः’ इति.

साम्योत्कर्षौ च ॥ १० ॥

साम्यमुत्कर्षश्चौजःप्रसादयोरेव ।

साम्यं यथा—‘अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे नृपति-
ककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।’

क्वचिदोजः प्रसादादुत्कृष्टम् । यथा—‘व्रजति गगनं भ्रष्टातक्याः
फलैः सहोपमाम् ।’

क्वचिदोजसः प्रसादस्योत्कर्षः । यथा—‘कुसुमशयनं न प्रत्यग्रं न
चन्द्रमरीचयो न च मलयजं सर्वाङ्गीणं न वा मणियष्टयः ।’

मसृणत्वं श्लेषः ॥ ११ ॥

मसृणत्वं नाम यस्मिन्सति बहून्यपि पदान्येकवद्भासन्ते ।

यथा—‘अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधि-
राजः ।’ न पुनः, ‘सूत्रं ब्राह्ममुरःस्थले—’, ‘भ्रमरीवल्गुगीतयः’, ‘तडित्क-
लिलमाकाशं’ इति । एवं तु श्लेषो भवति—‘ब्राह्मं सूत्रमुरःस्थले’, ‘भ्र-
मरीमञ्जुगीतयः’, ‘तडिजटिलमाकाशं’ इति ।

मार्गभिदः समता ॥ १२ ॥

मार्गस्याभिदो मार्गभिदः समता । येन मार्गेणोपक्रमस्तस्यात्याग इ-
त्यर्थः । श्लोके प्रबन्धे चेति । पूर्वोक्तमुदाहरणम् । विपर्ययस्तु यथा—

‘प्रसीद चण्डि त्वज मन्युमञ्जसा जनस्तैवायं पुरतः कृताञ्जलिः ।

किमर्थमुत्कम्पितपीवरस्तनद्वयं त्वया लुप्तविलासमास्यते ॥’

आरोहावरोहक्रमः समाधिः ॥ १३ ॥

आरोहावरोहयोः क्रम आरोहावरोहक्रमः समाधिः परिहारः । आ-
रोहस्यावरोहे सति परिहारः, अवरोहस्य आरोह सतीति ।

तत्रारोहपूर्वोऽवरोहो यथा—‘निरानन्दः कौन्डे मधुनि परिभुक्तोऽग्नि-
तरसे ।’ अवरोहपूर्वस्त्वारोहो यथा—‘नराः शौडभ्रष्टा व्यसन इव म-
जन्ति तरवः ।’

आरोहस्य क्रमोऽवरोहस्य च क्रम आरोहावरोहक्रमः क्रमेणारोहण-
मवरोहणं चेति केचित् ।

यथा—‘निवेशः स्वःसिन्धोस्तुहिनगिरिवोधीषु जयति ।’

न पृथक्, आरोहावरोहयोरोजःप्रसादरूपत्वात् ॥ १४ ॥

न पृथक्समाधिगुणः । आरोहावरोहयोरोजःप्रसादरूपत्वात् । ओ-
जोरूपश्च आरोहः प्रसादरूपश्चावरोह इति ।

न, संपृक्तत्वात् ॥ १५ ॥

यदुक्तमोजःप्रसादरूपत्वमारोहावरोहयोस्तत्र । संपृक्तत्वात् । संपृक्तौ
खल्वोजःप्रसादौ नदीवेषिकावद्बहतः ।

अनैकान्त्याच्च ॥ १६ ॥

न चायमेकान्तः यदोजस्यारोहः, प्रसादे चावरोह इति ।

ओजःप्रसादयोः कचिद्भागे तीव्रावस्थायां ताविति चेदभ्युप-
गमः ॥ १७ ॥

ओजःप्रसादयोः कचिद्भागे तीव्रावस्थायामारोहोऽवरोहश्चेत्येवं चेन्न-
न्यसे अभ्युपगमः, न विप्रतिपत्तिः ।

विशेषापेक्षत्वात्तयोः ॥ १८ ॥

स विशेषो गुणान्तरात्मा ।

आरोहावरोहनिर्मितं समाधिर्दाख्यायते ॥ १९ ॥

आरोहावरोहक्रमः समाधिरिति गौण्या वृत्त्या व्याख्येयम् ।

क्रमविधानार्थत्वाद्वा ॥ २० ॥

एषकरणमिति । पाठधर्मत्वं च न संभवतीति ‘न पाठधर्माः सर्वत्रा-
दृष्टेः’ इत्यत्र वक्ष्यामः ।

पृथक्पदत्वं माधुर्यम् ॥ २१ ॥

१. ‘आरोहस्य च’ म. २. ‘च’ म. युक्तके मालि. ३. ‘तु’ म. ४. ‘नदीवेषिकाव-
गममुद्बहतः’ म. ५. ‘जा’ क. ना. ६. ‘ओजःप्रसादयोस्तीव्रावस्थायामाधिरिति’ म. ७. ‘इ-
त्याख्यायते’ क. ८. क. ना. युक्तयोः ‘क्रमविधानार्थत्वाद्वा’ इति वृत्तिमप्य एव नि-
हितम्. ९. ‘इत्यत्र’ म. ना.

बन्धस्य पृथक्पदत्वं यत्तन्माधुर्यम् । पृथक् पदानि यस्य स पृथक्पदः
तस्य भावः पृथक्पदत्वम् । समासदैर्घ्यविनिश्चितपरं चैतत् । पूर्वोक्तमुदा-
हरणम् ।

विपर्ययस्तु यथा—‘चलितशबरसेनादत्तगोशृङ्गचण्डध्वनिचकितवराह-
व्याकुला विन्ध्यपादाः ।’

अजरदत्त्वं सौकुमार्यम् ॥ २२ ॥

बन्धस्याजरदत्तत्वमैशरूप्यं यत्तत्सौकुमार्यम् । पूर्वोक्तमुदाहरणम् ।

विपर्ययस्तु यथा—‘निदानं निर्द्वैतं म्रियजनसदृक्त्वव्यवसितिः सुधासे-
कण्ठोपौ फलमपि विरुद्धं मम हृदि ।’

विकटत्वमुदारता ॥ २३ ॥

बन्धस्य विकटत्वं यदसावुदारता । यस्मिन्सति नृत्यन्तीव पदानीति^१
जनस्य वर्णना भवति तद्विकटत्वम् । लीलायमानत्वमित्यर्थः । यथा—
‘त्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां श्रितिति रणितमासीत्तत्र चित्रं कलं च ।’
न पुनः, ‘चरणकमलैर्नूपुरैर्नर्तकीनां श्रितिति रणितमासीन्मञ्चु चित्रं च तत्रा’

अर्थव्यक्तिहेतुत्वमर्थव्यक्तिः ॥ २४ ॥

यत्र ‘श्रितित्यर्थमतिपक्षिहेतुत्वं स गुणोऽर्थव्यक्तिरिति । पूर्वोक्तमुदाह-
रणम् । मत्स्युदाहरणं तु^२ भूयः सुलभं च ।

औज्ज्वल्यं कान्तिः ॥ २५ ॥

बन्धस्यौज्ज्वलत्वं नाम यदसौ कान्तिरिति । यदभावे पुराणच्छाये-
त्युच्यते ।

यथा—‘कुरङ्गिनित्रालोस्तत्रकितवनालोपरिसरः ।’ विपर्ययस्तु भूया-
न्सुलभश्च ।

१. ‘अपस्वत्वं’ क. २. ‘पृथक्त्वव्यवसितं सुधासेकाप्रार्वा’ क. ३. ‘लेपः’ ख.
४. ‘यत्सा’ क, ‘यदेवा’ ग. ५. ‘इति’ ख-पुस्तके नास्ति. ६. ‘वर्णभावना’ ख.
७. ‘तद्वि विकटत्वम्’ क. ८. ‘श्रितिति’ क, ‘श्रगिति’ ग. ९. ‘पुङ्गवः’ ख. १०. ‘श-
गिति’ क-ग. ११. ‘श्रगिति’ क-ग. १२. ‘च भूयः सुलभं’ ख. १३. ‘पुराणी’ क.
१४. ‘च’ क.

श्लोकाश्चात्र भवन्ति—

‘पदन्यासस्य गाढत्वं वदन्त्योजः कवीश्वराः ।
 अनेनाधिष्ठिताः प्रायः शब्दाः श्रोत्ररसायनम् ॥
 श्रुत्यत्वमोजसा मिश्रं प्रसादं च प्रचक्षते ।
 अनेन न विना सत्यं स्वदते काव्यपद्धतिः ॥
 यत्रैकपदवद्भावः पदानां भूयसामपि ।
 अनालक्षितसंधीनां स श्लेषः परमो गुणः ॥
 प्रतिपादं प्रतिश्लोकमेकमार्गपरिग्रहः ।
 दुर्बन्धो दुर्बिभावश्च समतेति मतो गुणः ॥
 आरोहन्त्यवरोहन्ति क्रमेण यतयो हि यत् ।
 समाधिर्नाम स गुणस्तेन पूता सरस्वती ॥
 बन्धे एषकपदत्वं च माधुर्यमुदितं बुधैः ।
 अनेन हि पदन्यासाः कामं धारामधुश्रुतः ॥
 यथा हि च्छिद्यते रेखा चतुरं चित्रपण्डितैः ।
 तथैव वागपि प्राज्ञैः समस्तगुणगुम्फिता ॥
 बन्धस्याजरठत्वं न सौकुमार्यमुदाहृतम् ।
 एतेन वर्णिता वाचो रूक्षत्वाच्च श्रुतिक्षमाः ॥
 विकटत्वं च बन्धस्य कथयन्ति ह्युदारताम् ।
 कैचिज्यं न प्रपद्यन्ते रथया शून्याः पदक्रमाः ॥
 पश्चादिव गतिर्नाचः पुरस्तादिव वस्तुनः ।
 यत्रार्थव्यक्तिहेतुत्वात्सोऽर्थव्यक्तिः स्मृतो गुणः ॥
 औज्ज्वल्यं कान्तिरित्याहुर्गुणं गुणविशारदाः ।
 पुराणचित्रग्यानीयं तेन बन्धं कथयन्तः ॥

नामन्तः, मद्भवन्वात् ॥ २६ ॥

१. ‘पदपद्धतिः’ क. २. ‘न्यास’ ख. ३. ‘मधुश्रुता’ क. ४. ‘विच्छिद्यते’ क.
 ५. ‘पदविद्वता’ क. ६. ‘गोष्ठ्याम ग्राह्यमा’ क. ७. ‘य’ ख पुरतः नास्ति.
 . ‘दया’ ख. ९. ‘विशयिनः’ क.

न खल्वेते गुणा असन्तः । संद्वेद्यत्वात् ।

तद्विदां संद्वेद्यत्वेऽपि भ्रान्ताः स्युरित्याह—

न भ्रान्ताः, निष्कम्पत्वात् ॥ २७ ॥

न गुणा भ्रान्ताः । एतद्विषयायाः प्रवृत्तेर्निष्कम्पत्वात् ।

न पाठधर्माः, सर्वत्रादृष्टेः ॥ २८ ॥

नैते गुणाः पाठधर्माः । सर्वत्रादृष्टेः । यदि पाठधर्माः स्युस्तर्हि विशेषानपेक्षाः सन्तः सर्वत्र दृश्येरन् । न च सर्वत्र दृश्यन्ते । विशेषापेक्षया विशेषाणां गुणत्वाद्गुणाम्युपगम एवेति ।

इति काव्यालंकारसूत्रवृत्तौ गुणविवेचने तृतीयेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः ।

गुणालंकारविवेकः शब्दगुणविवेकश्च ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

संप्रत्यर्थगुणविवेचनार्थमाह—

त एवार्थगुणाः ॥ १ ॥

त एवौजःप्रसृतयोऽर्थगुणाः ।

शब्दार्थगुणानां वाच्यवाचकद्वारेण भेदं दर्शयति—

अर्थस्य प्रौढिरोजः ॥ २ ॥

अर्थस्याभिधेयस्य प्रौढिः प्रौढत्वमोजः ।

‘पदार्थे वाक्यवचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा ।

प्रौढिर्व्यासप्तमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च ॥’.

पदार्थे वाक्यवचनं यथा—‘अथ नयनसमुत्पत्त्यं ज्योतिरत्रेरेव द्यौः ।’

अत्र चन्द्रपदवाच्येऽर्थे ‘नयनसमुत्पत्त्यं ज्योतिरत्रेः’ इति वाक्यं प्रयुक्तम् । पदसमूहश्च वाक्यमभिप्रेतम् । अनया दिशान्यदपि द्रष्टव्यम् ।

१. ‘संवेद्यत्वात्’ क. २. ‘संवेद्यत्वे’ क. ३. ‘निभ्रान्ताः’ क-ख. ४. ‘निष्कम्पत्वात्’ ग. ५. ‘तर्हि’ क-ग-पुस्तकयोर्नास्ति. ६. ‘विवेचनं’ क. ७. ‘एवौजःप्रसृत’ ख. ८. ‘प्रौढत्वं यत्पदोजः’ ग. ९. ‘रचनं’ ख. १०. ‘रचनं’ ख.

तद्यथा—

‘पुरः पाण्डुच्छायं तदनु कपिलिम्ना कृतपदं

ततः पाकोत्सेकादरुणगुणसंसर्गितवपुः ।

शनैः शोषारम्भे स्थपुटनिजविष्कम्भविषमं

वने वीरामोदं बदरमरसत्वं कलयति ॥’

न चैवमिति प्रसङ्गः । काव्यशोभाकरत्वस्य गुणसामान्यलक्षणस्यावस्थितत्वात् ।

वाक्यार्थे पदाभिधानं यथा—‘दिव्येयं न भवति किं तु मानुषी’ इति वक्तव्ये ‘निमिषति’ इत्याहेति ।

अस्य वाक्यार्थस्य व्यासमासौ । व्यासो यथा—

‘अयं नानाकारो भवति सुखदुःखव्यतिकरः

सुखं वा दुःखं वा भवति न भवत्येव च ततः ।

पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति सुखदुःखं किमपि त-

त्पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति न च दुःखं न च सुखम् ।

समासो यथा—

‘ति हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।

सिद्धं चास्मै निवेदयार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ॥’

साभिप्रायत्वं यथा—‘सोऽयं संप्रति चन्द्रगुप्ततनयश्चन्द्रप्रकाशो युवा जातो भूपतिराश्रयः कृतधियां दिष्ट्या कृतार्थेश्रमः ।’

आश्रयः कृतधियामित्यस्य ‘चं’ सुबन्धुसाचिव्योपेत्यपरत्वात्साभिप्रायत्वम् ।

एतेन, ‘रतिविगलितबन्धे केशपाशे मुकेश्याः’ इत्यत्र मुकेश्या इत्यस्य च साभिप्रायत्वं व्याख्यातम् ।

१. ‘प्राय’ कः. २. ‘पाकोत्सेकादरुणमणि’ ख. ३. ‘शोषारम्भे’ ख. ४. ‘वीरामोदं’ ख. ५. ‘न भवति’ ग. ६. ‘सामान्यस्य’ ख. ७. ‘अत्येव’ कः. ८. ‘न भवति न भवत्येव’ ख. ९. ‘न हि’ ख. १०. ‘वन्मुद्ययुः’ क-ख. ११. ‘दृष्टलक्षणत्वात्’ ग. १२. ‘इत्यत्र मुकेश्या’ क-ग-पुनश्चयोर्नोक्तिः. १३. ‘इत्यस्यापि’ कः.

अर्थवैमल्यं प्रसादः ॥ ३ ॥

अर्थस्य वैमल्यं प्रयोजकमात्रपरिग्रहः प्रसादः ।

यथा—‘सवर्णा कन्यका रूपयौवनारम्भशालिनी ।’

विपर्ययस्तु—‘उपास्तां हस्तो मे विमलमणिकाशीपदमिदम् ।’

काशीपदमित्यनेनैव नितम्बस्य लक्षितत्वाद्विशेषणस्याप्रयोजकत्वमिति ।

घटना श्लेषः ॥ ४ ॥

क्रमकौटिल्यानुत्पन्नत्वोपपत्तियोगो घटना । स श्लेषः ।

यथा—

‘दृष्ट्वाकासनसंगते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-

देकस्या नयने निर्मील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

ईषद्वकितकंधरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-

मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥’

शूद्रकादिरचितेषु प्रबन्धेष्वस्य मूयान्प्रपञ्चो दृश्यते ।

अवैषम्यं समता ॥ ५ ॥

अवैषम्यं प्रक्रमामेदः समता । कचित्क्रमोऽपि भिद्यते । यथा—

‘च्युतमुमनसः कुन्दाः पुष्पोद्गमेऽलसा द्रुमा

मलयमरुतः सर्पन्तीमे वियुक्तधृतिच्छिदः ।

अथ च सवितुः शीतोष्णसं लुनन्ति मरीचयो

न च जरठतामालम्बन्ते क्लमोदयदायिनीम् ॥’

ऋतुसंधिप्रतिपादनपरेऽत्र द्वितीये प्रादे क्रमभेदो मलयमरुतामसाधारणत्वात् । एवं तु द्वितीयः पादः पठितव्यः । ‘मनसि च गिरं बध्न्तीमे किरन्ति न कोकिलाः’ इति ।

सुगमत्वं वावैषम्यमिति ॥ ६ ॥

सुखेन गम्यते ज्ञायत इत्यर्थः ।

१. ‘अर्थवैमल्यं’ कं-ग. २. ‘रूपशीलयौवनशालिनी’ ग. ३. ‘उपास्ते’ ख. ४. ‘संस्थिते’ ख. ५. ‘परां’ क. ६. ‘प्रयोगः’ ग. ७. ‘अलसद्रुमा’ ख. ८. ‘नव-जरठतां’ ख. ९. ‘प्रक्रम’ ख. १०. ‘तु’ ख-मुस्तके नास्ति.

यथा—‘अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा’ इत्यादि । प्रत्युदाहरणं सुलभम् ।
अर्थदृष्टिः समाधिः ॥ ७ ॥

अर्थस्य दर्शनं दृष्टिः । समाधानकारणत्वात्समाधिः । अवहितं चित्त-
मर्थान्पश्यन्तीत्युक्तं पुरस्तात् ।

अर्थो द्विविधः, अयोनिरन्यच्छायायोनिर्वा ॥ ८ ॥

यस्यार्थस्य दर्शनं समाधिः सोऽर्थो द्विविधः—अयोनिः, अन्य-
च्छायायोनिर्वेति । अयोनिर्नैन्यकारणः । अवधानमात्रकारण इत्यर्थः ।
अन्यस्य काव्यस्य च्छाया अन्यच्छाया तैद्योनिर्वा । तद्यथा—

‘आभ्वपैहि मम सीधुभाजनाद्यावदग्रदशनैर्न दृश्यसे ।

चन्द्र मद्दशनमण्डलाङ्कितः खं न यास्यसि हि रोहिणीभयात् ॥’

‘मा भैः शशाङ्क मम सीधुनि नास्ति राहुः

खे रोहिणी वसति कातर किं विभेपि ।

प्रायो विदग्धवनितावनसंगमेषु

पुंसां मनः प्रचलतीति किमत्र चित्रम् ॥’

पूर्वस्य श्लोकस्यार्थोऽयोनिः, द्वितीयस्य च च्छायायोनिरिति ।

अर्थो व्यक्तः सूक्ष्मश्च ॥ ९ ॥

यस्यार्थस्य दर्शनं समाधिरिति स द्वेधा—व्यक्तः सूक्ष्मश्च । व्यक्तः
स्पष्ट उदाहृत एव । सूक्ष्मं व्याख्यातुमाह—

सूक्ष्मो भाव्यो वासनीयश्च ॥ १० ॥

सूक्ष्मो द्वेधा भवति—भाव्यो वासनीयश्च । ‘श्रीघनिरूपणागम्यो
भाव्यः । एकाग्रताप्रकर्षगम्यो वासनीय इति । भाव्यो यथा—

‘अन्योन्यममिलितैर्मांसलदन्तकान्ति

मोह्रासमाविरलमवन्तितार्थतारम् ।

१. ‘इति’ ख. अस्मादनेन्तेर श-गुप्तके ‘कथमत्रगुणनयनी-’ इत्यादि श-गुप्त-
तपश्माङ्ग्यं यथं योष्टवन्तल्लिखितमस्ति. २. ‘समाधिः कारण’ क-ग. ३. ‘प्राक्’ ग.
४. ‘अनय’ ग. ५. ‘तद्योनिर्वा’ ग. ६. ‘यद्गन्त’ ख. ७. ‘इत्यर्थः’ क. ८. ‘द्विधा’
ग. ९. ‘स्पष्ट’ क. १०. ‘सूक्ष्म’ ग. ११. ‘इति’ ख-ग-गुप्तप्रयोगास्ति. १२. ‘तत्र
भाव्यो’ क. १३. ‘मेवाद्य’ ख.

लीलागृहे प्रतिकलं किलकिञ्चित्पु
व्यावर्तमानविनयं मिथुनं चकास्ति ॥'

वासनीयो यथा—

'अवहित्यवलितजघनं विवर्तिताभिमुखकुचतटे स्थित्वा ।

अवलोकितोऽहमनया दक्षिणकरकलितहारलतम् ॥'

उत्तिर्वैचित्र्यं माधुर्यम् ॥ ११ ॥

उत्तेर्वैचित्र्यं यत्तन्माधुर्यमिति । यथा—

'रसवदमृतं कः संदेहो मधून्यापि नान्यथा

मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।

सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन्नसान्तराविजनो

वदतु यदिहान्यत्स्वादु स्यात्प्रियादशनच्छदात् ॥'

अपारुष्यं सौकुमार्यम् ॥ १२ ॥

परुषेऽर्थेऽपारुष्यं सौकुमार्यमिति ।

यथा मृतं यशःशेष इत्याहुः । एकाकिनं देवताद्वितीयमिति । गच्छेति
साधयेति च ।

अग्राभ्यत्वमुदारता ॥ १३ ॥

ग्राभ्यत्वप्रसङ्गेऽग्राभ्यत्वमुदारता । यथा—

'त्वमेवंसौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः

कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजयः ।

अपि हृद्ग्रहं दिष्ट्या तैदिति सुभगे संवदति वा-

मतः शेषं चेत्स्याजितमिह तदानीं गुणितया ॥'

विपर्ययस्तु—

'स्वपिति यावदयं निवृत्ते जनः स्वाधेमि तावद्दहं किमपैति ते ।

इति निगद्य शनैरनुपेक्षलं गम करं स्वकरेण करोष सा ॥'

१. 'प्रविले' एव. 'प्रविले' क. २. 'किलकिञ्चित्पु' ग. ३. 'उत्तेर्वै चित्र्यं' ग. ४. 'समममृतं' ग. ५. 'अमृतं यशःशेषमिवाहुः' ग. ६. 'सोमान्तं' क. ७. 'तुष्टि' ग. ८. 'सुभगस्य वदति' ग. ९. 'अप' क.

वस्तुस्वभावस्फुटत्वमर्थव्यक्तिः ॥ १४ ॥

वस्तूनां भावानां स्वभावस्य स्फुटत्वं यदसावर्थव्यक्तिः । यथा—

‘दृष्टेषु शङ्खशकलच्छविषु च्छदानां

राजोभिरङ्कितमलक्तकलोहिनीभिः ।

गोरोचनाहरितवभ्रवहिःपलाश-

मामोदते कुमुदमम्भासि पल्लवस्य ।’

यथा वा—

‘प्रथममलसैः पर्यस्ताग्रैः स्थितं पृथुकेसरै-

र्विरलविरलैरन्तःपद्मैर्मनाञ्जलितं ततः ।

तदनु वलनामात्रं किञ्चिद्व्यधागि बहिर्दलै-

र्मुकुलनविधौ वृद्धाब्जानां बभूव कदर्थना ॥’

दीप्तरसत्वं कान्तिः ॥ १५ ॥

दीप्ता रसाः शृङ्गारादयो यस्य स दीप्तरसः, तस्य भावो दीप्तरसत्वं कान्तिः । यथा—

‘प्रेयान्सायमपाकृतः सशपथं पादानतः कान्तया

द्वित्राण्येव पदानि वासभवनाद्यावन्न यात्युन्मनाः ।

तावत्प्रत्युत पाणिसेपुटलसन्नीवीनितम्बं धृतो

धावित्वैव ह्येतप्रणामकमहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः ॥’

एवं रसान्तरेष्वप्युदाहरणीयमिति ।

अत्र श्लोकाः—

‘गुणस्फुटत्वमाकर्ण्य काव्यपाकं प्रपक्षते ।

चूतस्य परिणामेन स गायर्मुपमीयते ॥

सुप्तिद्वयंस्कारमात्रं यत्किञ्चिदवस्तुगुणं भवेत् ।

काव्यं शब्दाकपाकं तज्जुगुप्सन्ते जनास्त्रतः ॥

१. ‘मकल’ इ. २. ‘पर्यस्ताग्रस्थिते’ क. ३. ‘वृत्तप्रणाममहता’ क. ४. ‘गता-
न्तरे’ इ. ‘गमान्तर’ ग. ५. ‘उदाहार्येन’ ग. ६. ‘उपमीयते’ क., ‘प्रीत्ययने’ ग.
७. ‘पिष्ट’ इ.

गुणानां दर्शनान्मुक्तो यस्यार्थस्तदपार्थक्यम् ।
दोडिमानि दशेत्यादि न विचारस्तं वचः ॥'

इति काव्यालंकारसूत्रवृत्तौ गुणविवेचने तृतीयेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः ।

अर्थगुणविवेचनम् ।

समाप्तं चेदं गुणविवेचनं तृतीयमधिकरणम् ।

आलंकारिकं नाम चतुर्थमधिकरणम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

गुणनिर्वृत्त्या काव्यशोभा । तस्याश्चातिशयहेतवोऽलंकाराः । तन्निरूपणार्थमालंकारिकमधिकरणमारभ्यते—

तत्र शब्दालंकारौ द्वौ यमकानुप्रासौ क्रमेण दर्शयितुमाह—

पदमनेकार्थमक्षरं वाच्यं स्थाननियमे यमकम् ॥ १ ॥

पदमनेकार्थं भिन्नार्थमेकमनेकं वा तद्वदक्षरमावृत्तं स्थाननियमे सति यमकम् । स्वावृत्त्या सजातीयेन वा कात्स्न्येकदेशाभ्यामनेकपादव्याप्तिः स्थाननियम इति । यानि त्वेकपादभागवृत्तीनि यमकानि दृश्यन्ते तेषु श्लोकान्तरस्य संस्थानं यमकापेक्षयैव स्थाननियम इति ।

स्थानकथनार्थमाह—

पादः पादस्यैकस्यानेकस्य चादिमध्यान्तभागाः स्थानानि ॥ २ ॥

पादः, एकस्य च पादस्यादिमध्यान्तभागाः, अनेकस्य च पादस्य त एव स्थानानि । पादयमकं यथा—

‘असृजनवचो यस्य कलिकामघुर्गहितम् ।

तस्य न स्याद्विपतरोः कलिकामघुर्गहितम् ॥’

१. ‘त्यक्तौ’ क-ग. २. दशदोडिमादिवार्यं व्याहरणमहमाध्वे ‘अर्थमदधातुः’ इत्यादि मूलग्रन्थस्थाने दृश्यम्. ३. ‘विवेकः’ क, ‘व्ययम्’ ग. ४. ‘गुणानां वृत्ता’ ग. ५. ‘लक्षयितुं’ क. ६. ‘वाच्यं’ ग. ७. ‘नियमे सति’ ख. ८. ‘स्ववृत्त्या’ क, ‘भाष्ये’ ग. ९. ‘च’ ख-गुस्तके नास्ति. १०. ‘पदस्य’ क.

एकपादस्यादिमध्यान्तर्यमकानि यथा—

‘हन्त हन्तररातीनां धोरधोरर्चिता तव ।

कामं कामन्दकी नीतिरस्या रस्या दिवानिशम् ॥’

‘वमुपरामु परामुभिवोज्जतीप्सविकलं विकलङ्कशशिप्रभम् ।

प्रियतमं यैतमन्तमनोश्वरं रसिकता सिकतास्विन्य तामु का ॥’

‘मुद्गशोऽवसरे चकितं चकितं भवतीक्षितमस्ति मितं स्तिमितम् ।

अपि हासलवस्तव कः स्तवकस्तुलयेष्टं तु कामधुरां मधुराम् ॥’

पादयोरादिमध्यान्तर्यमकानि यथा—

‘भ्रमर द्रुमपुष्पाणि भ्रम रस्यै पिबन्मधु ।

का कुन्दकुमुमे प्रीतिः काकुं दत्त्वा विरीपि यत् ॥’

‘अप्यशक्यं त्वया दत्तं दुःखं शक्यन्तरात्मनि ॥

वाष्पो बाहीकनारीणां वेगवाही कपोलयोः ॥’

‘सपदि कृतपदस्त्वदीक्षितेन स्मितशुचिना स्मरतत्त्वदीक्षितेन ।

भवति बत जनः सचित्तदाहो न खलु मृषा कुत एव चित्तदाहो ॥’

एकान्तरर्पादान्तर्यमकं यथा—

‘उद्वेजयति भूतानि यस्य राज्ञः कुशासनम् ।

सिंहासनवियुक्तस्य तस्य क्षिप्रं कुशासनम् ॥’

एवमेकान्तरर्पादादिमध्ययमकान्युद्धानि । ममस्तर्पादान्तर्यमकं यथा—

‘नतोन्नतभ्र्गातबद्धलास्यां विलोक्य तन्वां शशिपेशलास्याम् ।

मनः किमुत्ताम्यसि चञ्चलास्यां कृती स्मराज्ञा यदि पुष्कला स्याम् ।

एवं ममस्तर्पादादिमध्यान्तर्यमकानि व्याख्यातानि । अन्ये च संकरना-
तिभेदाः सुविद्योत्प्रेक्ष्याः ।

अक्षरयमकं त्रैकाक्षरयनेकाक्षरं च । एकाक्षरं यथा—

‘नौनाकरेण कान्ताभूरागाधितमनोभुवा ।

विविक्तेन विन्दामेन ततश्च इदं नृणाम् ॥’

१. ‘एकस्य’ क. २. ‘यमक’ ग. ३. ‘यमन्तु’ क. ग. ४. ‘ननु’ क. ‘न न’ ग.
५. ‘विपदाह’ ग. ६. ‘पादयमक’ क. ७. ‘यमकं च भवति । यथा’ ग. ८. ‘पुतां’
ग. ९. ‘पादादिमकानि’ क. ‘पादयमकानि’ ग. १०. ‘व्याख्यानव्यानि’ ग.
११. ‘नाताभिधेन’ ग.

एवं स्थानान्तरयोगेऽपि द्रष्टव्यः । सजातीयनैस्तर्थादस्य प्रकर्षो भ-
वति । स चायं हरिप्रबोधे दृश्यते । यथा—

‘विविधववनानागमर्धवर्धनाना विविततमगनानाममज्जनाना ।
रुरुशशललनाना ववन्धुन्धुनाना मम हिहि ततनानाननस्वस्वनाना ॥’
अनया च वर्णयमकमालया पदयमकमाला व्याख्याता ।

भङ्गादुत्कर्षः ॥ ३ ॥

उत्कृष्टं खलु यमकं भङ्गाद्भवति ।

शृङ्खला परिवर्तकशूर्णमिति भङ्गमार्गः ॥ ४ ॥

एते खलु शृङ्खलादयो यमकभङ्गानां प्रकारा भवन्ति ।

तान्क्रमेण व्याचष्टे—

वर्णविच्छेदचलनं शृङ्खला ॥ ५ ॥

वर्णानां विच्छेदो वर्णविच्छेदः तस्य चलनं यत्सा शृङ्खला ।

यथा—‘कलिकामधुशब्दे विच्छेदः धुशब्दे च तस्य चलनम् । लिम्व-

र्णयोर्विच्छेदात् ।

सङ्गघिनिर्वृत्तौ स्वरूपापत्तिः परिवर्तकः ॥ ६ ॥

अन्यवर्णसंसर्गः सङ्गः । तद्विनिर्वृत्तौ स्वरूपस्यान्यरूपतिरस्कृतस्या-

पत्तिः प्राप्तिः परिवर्तकः ।

यथा—‘कलिकामधु गंहितम्’ इति । अत्रार्हितमिति पदं गकारस्य व्य-
ञ्जनस्य सङ्गाद्गर्हितमित्यन्यस्य रूपमापन्नम् । तत्र व्यञ्जनसङ्गे विनिर्वृत्ते
स्वरूपमापद्यते गर्हितमिति । अन्यवर्णसंक्रमेण भिन्नरूपस्य पदस्य ता-
दृश्यविधिरयमिति तात्पर्यार्थः । एतेनेतरावपि व्याख्याता ।

पिण्डाक्षरभेदे स्वरूपलोपशूर्णम् ॥ ७ ॥

१. ‘च’ क-ग-गुल्लगोर्नास्ति. २. ‘तत्र’ ग. ३. ‘वर्णविच्छेदः’ म-गुल्लगे नास्ति.
४. ‘कलिकामधुशब्दे’ ग. ५. ‘मधुशब्दे’ क, ‘अशब्दे धुशब्दे’ ग. ६. ‘मन्दयो.’
क-ग. ७. ‘निर्वृत्तौ’ ग. ८. ‘मरूपस्य’ ख. ९. ‘व्यञ्जनस्य गकारस्य तदे’ क.
१०. ‘अयं’ ख-गुल्लगे नास्ति.

पिण्डाक्षरभेदे साति पदस्य स्वरूपलोपश्रृणम् । यथा—

‘योऽचलकुलमवति चलं दूरसमुन्मुक्तशुक्तिमीनां कान्तः ।

सामि विभर्ति च सलिलं दूरसमुन्मुक्तशुक्तिमीनाङ्कान्तः ॥’

अत्र शुक्तिपदे कीतिपिण्डाक्षरम् । तस्य भेदे शुक्तिपदं लुप्यते । ककारतिकारयोरन्यत्र संक्रमात् । दूरसमुन्मुक्तशुक् अचलकुलम्, तिमीनां कान्तः समुद्रः ।

श्लोकाश्चात्र—

‘अखण्डवर्णाविन्यासचलनं गृह्णन् मता ।

अनेन खलु भङ्गेन यमकानां विचित्रता ॥’

‘यदन्यसङ्गमुत्सृज्य नेपथ्यमिव नर्तकः ।

शब्दस्वरूपमारोहेत्स ज्ञेयः परिवर्तकः ॥’

‘पिण्डाक्षरस्य भेदेन पूर्वापरपैदाश्रयात् ।

वर्णयोः पदलोपो यः स भङ्गश्रृणसंज्ञकः ॥’

‘अप्राप्तचूर्णभङ्गानि यथास्थानस्थितान्यपि ।

अलकानीव नात्यर्थं यमकानि चकासति ॥’

‘विभक्तिपरिणामेन यत्र भङ्गः कचिद्वेत् ।

न तदिच्छन्ति यमकं यैमकोत्कर्षकोविदाः ॥’

‘आरूढं भूयमा यन्तु पदं यमकभूमिकाम् ।

न युज्यते पुनस्तस्य युक्तानुप्रासकल्पना ॥’

‘विभक्तीनां विभक्तत्वं संख्यायाः कारकस्य च ।

आवृत्तिः भुविदन्तानां मिर्वश्च यमकाद्भुतम् ॥’

शेषः सरूपोऽनुप्रासः ॥ ८ ॥

पदमेकार्थमनेकार्थं च स्थानानियतं तद्विधमक्षरं च शेषः । सरूपोऽन्येन प्रयुक्तेन तुल्यरूपोऽनुप्रासः । ननु चे ‘शेषोऽनुप्रासः’ इत्येतावदेव सूत्रं

१. ‘पिण्डाक्षरस्य’ क. २. ‘सामि’ ख. ३. ‘ममाध्याय’ क. ४. ‘भङ्ग’ क-ग. ५. ‘प्रायो यमकरोपदेशः’ ख. ६. ‘इत्य’ ग. ७. ‘शेषरूपो’ क-ग. ८. ‘अस्याना- निधमेन’ ख. ९. ‘य’ ख-गुप्तके नास्ति.

कस्मान्न कृतम्, आद्यत्तिशेषोऽनुप्रास इत्येव हि व्याख्यास्यते । सत्यम् ।
सिध्यत्येवाद्यत्तिशेषे' । किं त्वव्याप्तिप्रसङ्गः । विशेषार्थं च सरूपग्रहणम् ।
कात्स्न्येनैवाद्यत्तिः कात्स्न्यैकदेशाम्यां तु सारूप्यमिति ।

अनुत्पन्नो वर्णानुप्रासः श्रेयान् ॥ ९ ॥

वर्णानामनुप्रासः स खल्वनुत्पन्नो लीनैः श्रेयान् । यथा—

‘कचिन्मृगणमांसलं कचिदतीव तारास्पदं

प्रसन्नसुमगं मुहुः स्वरतरङ्गलोलाङ्कितम् ।

इदं हि तव वल्लकीराणितनिर्गमैर्गुम्फितं

मनो मदयतीव मे किमपि सायुस्तंगीतकम् ॥’

उत्पन्नस्तु न श्रेयाद् । यथा—‘वल्लीवद्धोर्ध्वमूढोद्भटमयति रटस्कोटिकोद-
ण्डदण्डः’ इति ।

पादानुप्रासः पादयमकवत् ॥ १० ॥

ये पादयमकस्य भेदास्ते पादानुप्रासस्येत्यर्थः । तेषामुदाहरणानि यथा—

‘कविराजमविज्ञाय कुतः काव्यक्रियादरः ।

कविराजं च विज्ञाय कुतः काव्यक्रियादरः ॥’

‘आखण्डयन्ति मुहुरामलकीफलानि

बालानि बालकपिलोचनापिङ्गलानि ।’

‘वत्सायन्ते नदीनां सितकुसुमवराः शक्रसंकाश काशाः

काशामा भान्ति वासां नवपुलिनगताः श्रीनदीहंस हंसाः ।

हंसामाम्भोदमुक्तः स्फुरदमलरुचिर्मेदिनोचन्द्र चन्द्रः

चन्द्राङ्गः शारदस्ते जयलक्ष्मणतो विद्विषां काल कालः ॥’

‘कुवलयदलश्यामा मेषा विहाय दिवं गताः

कुवलयदलश्यामो निद्रां निषुञ्चति केशवः ।

कुवलयदलश्यामा श्यामालताद्य विजृम्भते

कुवलयदलश्यामं चन्द्रो नमः भविगाहते ॥

एवमन्येऽपि भेदा द्रष्टव्याः ।

इति काव्यालंकारसूत्रवृत्तावालंकारिके चतुर्थेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः ।

शब्दालंकारविचारः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

संमत्पर्यालंकाराणां प्रस्तावः । तन्मूलं चोपमेति सैव विचार्यते—

उपमानेनोपमेयस्य गुणलेशतः साम्यमुपमा ॥ १ ॥

उपमीयते सादृश्यमानोयते येनोत्कृष्टगुणेर्नान्यत्तदुपमानम् । यदुपमी-
यते न्यूनगुणं तदुपमेयम् । उपमानेनोपमेयस्य गुणलेशतः साम्यं यदसा-
दुपमेति । ननूपमानमित्युपमेयमिति च संबन्धिशब्दावेतौ तयोरेकतरोपा-
दानेनैवान्यतरसिद्धिरिति । यथा—‘उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे’
इत्यत्रोपमितग्रहणमेव कृतं नोपमानग्रहणमिति, तद्वदत्रोभयग्रहणं न
कर्तव्यम् । सत्यम् । तत्कृतं लोकप्रसिद्धिपरिग्रहार्थम् । यदेवोपमेयमुप-
मानं च लोकप्रसिद्धं तदेव परिगृह्यते, नेतरत् । नहि यथा ‘मुखं कमल-
मिव’ इति, तथा ‘कुमुदमिव’ इत्यपि भवेति ।

गुणबाहुल्यतश्च कल्पिता ॥ २ ॥

गुणानां बाहुल्यं गुणबाहुल्यं तत उपमानोपमेयस्य साम्यात्कल्पितो-
पमा । कविभिः कल्पितत्वात्कल्पिता । पूर्वा तु लौकिकी । ननु कल्पि-
ताया लोकप्रसिद्धत्वात्कथमुपमानोपमेयनियमः । गुणबाहुल्यस्योत्कर्षा-
कर्षकल्पनाभ्याम् । तद्यथा—

१. ‘प्रतिगाहते’ क. २. ‘भेदा’ ख-पुस्तके नास्ति. ३. ‘उपमानोपमेयस्य गुणसा-
लिनः साम्यमुपमा’ क. ४. ‘अन्यस्य यत्तदुप’ ख. ५. ‘यद्यून’ क-ख. ६. ‘ननु
चोप’ ख. ७. ‘पादानेन चान्य’ ख. ८. ‘सामान्याप्र’ क-ख. ९. ‘कर्तव्यमिति’
ख. १०. ‘तत्तत्तत्’ क. ११. ‘अपि’ ख-पुस्तके नास्ति. १२. ग-पुस्तके भवतीत्यस्या-
दमे ‘अथवा लौकिकत्वात् कल्पिताया उपमाया ग्रहणं मा विज्ञानीति एतदर्थमुभयग्रह-
णम्’ इति धिक्कमस्ति. १३. ख-पुस्तके नान्व्यादि वग्यनाभ्यामिन्यन्तं कोट्टकान्तः
स्थापितमस्ति.

‘उद्धर्षहूणतरुणोरमणोपमर्द-

भुग्नोन्नतिस्तननिवेशनिभं हिमांशोः ।

विन्धं कठोरविसकाण्डकडारगौरै-

विष्णोः पदं प्रथममग्रकरैर्व्यनक्ति ॥’

‘सद्योमुण्डितमत्तहूणचित्रुकप्रस्पर्धि नारङ्गकम् ।’

‘अभिनवकुंशस्तूचिस्पर्धि कर्णे शिरोपम्’ इति ।

‘इदानीं छक्षाणां जरठदलविच्छेपचतुरः

शिखानामावन्धः स्फुरति शुकचञ्चुपुटनिभः ।

ततः स्त्रीणां हन्त क्षममधरकान्ति तुलयितुं

समन्तान्निर्योति स्फुटमुभगरागं किसलयम् ॥

तद्वैविध्यम् । पदवाक्यार्थवृत्तिभेदात् ॥ ३ ॥

तस्या उपमाया द्वैविध्यम् । पदवाक्यार्थवृत्तिभेदात् । एका पदार्थ-
वृत्तिः, अन्या वाक्यार्थवृत्तिरिति । पदार्थवृत्तिर्यथा—

‘हरति तनुषु वध्रुत्वग्विमुक्तासु यासां

कैनककणसधर्मा मान्मथो रोमभेदः ।’

वाक्यार्थवृत्तिर्यथा—

‘पाण्ड्योऽयमंसार्षितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो नवचन्दनेन ।

आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्द्रोद्गार इवाक्षिराजः॥’

सा पूर्णा लुप्ता च ॥ ४ ॥

सा उपमा पूर्णा लुप्ता च भवति ।

गुणद्योतकोपमानोपमेयशब्दानां सामर्थ्ये पूर्णा ॥ ५ ॥

गुणादिशब्दानां सामर्थ्ये साकल्ये पूर्णा । यथा—

‘कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्’ इति ।

लोपे लुप्ता ॥ ६ ॥

१. ‘भ्रमोन्नति’ क-ग. २. ‘कुसुमस्पर्धि’ ग. ३. ‘चतुरस्त्रिमीनां सावंधः स्फुरति’
क, ‘चतुरस्त्रिमीनामावदस्फुरति’ ग. ४. ‘उद्धर्षति’ ख. ५. ‘कनककलसधर्मा’ ग.

गुणादिशब्दानां वैकल्पे लोपे लुप्ता । गुणशब्दलोपे यथा—‘शशीव राजा’ इति । द्योतकशब्दलोपे यथा—‘दूर्वाश्यामेयम्’ । उपमयलोपे यथा—‘शशिमुखी’ इति । उपमानोपमेयलोपस्तूपमाप्रैषश्चे द्रष्टव्यः ।

स्तुतिनिन्दातत्त्वाख्यानेषु ॥ ७ ॥

स्तुतौ निन्दायां तत्त्वाख्याने चास्याः प्रयोगः । स्तुतिनिन्दयोर्व्या—

‘स्निग्धं भवत्यमृतकरूपमहो कलत्रं

हालाहलं विषमिवापगुणं तदेव ।’

तत्त्वाख्याने यथा—

‘तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले ।

यस्तन्वि तारकान्यासः शकटाकारमाश्रितः ॥’

हीनत्वाधिकत्वलिङ्गवचनभेदासादृश्यासंभवास्तद्दोषाः ॥ ८ ॥

तस्या उपमाया दोषा भवन्ति—हीनत्वमधिकत्वं लिङ्गभेदो वचनभे-

दोऽसादृश्यमसंभव इति ।

तान्क्रमेण व्याख्यातुमाह—

जातिप्रमाणधर्मन्यूनतोपमानस्य हीनत्वम् ॥ ९ ॥

जात्या प्रमाणेन धर्मेण चोपमानस्य न्यूनता या तद्धीनत्वमिति ।

जातिन्यूनत्वरूपं हीनत्वं यथा—‘चाण्डालैरिव शुष्माभिः साहसं परमं कृतम् ।’

प्रमाणन्यूनत्वरूपं हीनत्वं यथा—‘वद्विस्कुलिङ्ग इव भानुरयं चैकास्ति ।’

उपमेयादुपमानस्य धर्मतो न्यूनत्वं यत्तद्धर्मन्यूनत्वम् । तद्रूपं हीनत्वं यथा—

‘स मुनिर्लोम्बितो मौक्त्या रुष्णानिनपटं वहन् ।

एष राज्ञीलजीभूतभागाश्छिष्ट इवाङ्गमान् ॥’

१. ‘उपमयशब्द’ ख. २. ‘उपमानोपमेयशब्द’ ग. ३. ‘प्रपञ्च एव’ ग. ४. ‘निन्दायां ध’ ख. ५. ‘तत्त्वाख्यानेषु’ ग. ६. ‘निन्दादयो’ क. ७. ‘विषमिवापगुणं’ क. ‘विषमिवाप गुण’ ग. ८. ‘धर्मतो’ ग. ९. ‘प्रमाणन्यूनत्वं तद्रूपहीनता’ क. १०. ‘विमानि’ ग ११. ‘यत्’ ख-मुसुके नास्ति. १२. ‘ध्यरीयन्’ ख.

अत्र मौञ्जीप्रतिवस्तु तडित्नास्त्युपमान इति हीनत्वम् । न च कृष्णा-
जिनपटमात्रस्योपमेयत्वं युक्तम् । मौञ्ज्या व्यर्थत्वप्रसङ्गात् । ननु नीलजी-
मृतग्रहणेनैव तडित्प्रतिपाद्यते । तत्र । व्यभिचारात् । अव्यभिचारे तु
भवेन्ती प्रतिपत्तिः केन वार्यते । तदाह—

धर्मयोरेकनिर्देशेऽन्यस्य संवित् । साहचर्यात् ॥ १० ॥
धर्मयोरेकस्यापि धर्मस्य निर्देशेऽन्यधर्मस्य संवित् प्रतिपत्तिर्भवति ।
कृतः । साहचर्यात् । सहचरितत्वेन प्रसिद्धयोरवश्यमेकस्य निर्देशेऽन्यस्य
प्रतिपत्तिर्भवति । तद्यथा—

‘निर्वृष्टेऽपि बहिर्घने न विरमन्त्यन्तर्जरद्वेश्मनो

लूतातन्तुततिच्छिदो मधुष्टपत्तिङ्गाः पयोविन्दवः ।

घृडाबर्बरके निपत्य कणिकाभावेन जाताः शिशो-

रङ्गास्फालनभग्ननिद्रगृहिणीचित्तव्ययादायिनः ॥’

अत्र मधुष्टपतां वृत्तत्वपिङ्गत्वे सहचरिते । तत्र पिङ्गशब्देन पिङ्गत्वे प्रतिप-
त्ते वृत्तत्वप्रतिपत्तिर्भवति । एतेन ‘कनकफलकचतुरस्रं श्रोणिबिम्बम्’ इति
व्याख्यातम् । कनकफलकस्य गौरत्वचतुरस्रत्वयोः साहचर्याच्चतुरस्रत्वश्रु-
त्यैव गौरत्वप्रतिपत्तिरिति । ननु च यदि धर्मन्यूनत्वमुपमानस्य दोषः, कथ-
मयं प्रयोगः—

‘सूर्याशुसंमीलितलोचनेषु दीनेषु पद्मानिलनिर्मदेषु ।

साध्व्यः स्वगेहेष्विव मर्तृहीनाः केका विनेशुः शिखिनां मुखेषु ॥

अत्र बहुत्वमुपमेयधर्माणामुपमानात् । न विशिष्टानामेव मुखानामुपमेय-
त्वात् । तादृशेष्वेव केकाविनाशस्य संभवात् ।

तेनाधिकत्वं व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

तेन हीनत्वेनाधिकत्वं व्याख्यातम्, जातिप्रमाणधर्माधिक्यमधिकत्व-
मिति । जात्याधिक्यरूपमधिकत्वं यथा—

१. ‘उपमान’ ख. २. ‘संभवन्ती’ ख. ३. ‘विचार्यते’ क. ४. ‘अन्यस्य’ ग.
५. ‘भवति’ क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ६. ‘रङ्गाच्छादन’ क. ७. ‘प्रतीति’ क. ८. ‘दि-
नेषु’ ख. ९. ‘निर्मदेषु’ ख, ‘नर्मदेषु’ क-ग. १०. ‘उपमानतः’ ख. ११. ‘उपमेयत्वम्’ क.

‘विशन्तु छप्पयः शीघ्रं रुद्रा इव महौजसः ।’

प्रमाणाधिक्यरूपं यथा—

‘पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ सितिधरोपमौ ।

वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः ॥’

धर्माधिक्यरूपं यथा—

‘सरश्मि चञ्चलं चक्रं दधद्देवो व्यराजत ।

सवाडवाग्निः सावर्तः स्वोत्तसामिव नायकः ॥’

सवाडवाग्निरित्यस्योपमेयेऽभावाद्धर्माधिक्यमिति । अनयोर्दोषयोर्विपर्ययाख्यस्य दोषस्यान्तर्भावान्न पृथगुपादानम् । अत एवास्माकं मते षड्-
द्वोषा इति ।

उपमानोपमेययोर्लिङ्गव्यत्यासो लिङ्गभेदः ॥ १२ ॥

उपमानस्योपमेयस्य च लिङ्गयोर्व्यत्यासो विपर्ययो लिङ्गभेदः । यथा—

‘सैन्यानि नद्य इव जग्मुरनर्गलानि ।’

इष्टः पुंनपुंसकयोः प्रायेण ॥ १३ ॥

पुंनपुंसकयोरुपमानोपमेययोर्लिङ्गभेदः प्रायेण बाहुल्येनेष्टः । यथा—
‘चन्द्रमिव मुखं पश्यति’ इति । ‘इन्दुरिव मुखं भाति’ एवंप्रायं तु ने-
च्छन्ति ।

लौकिक्यां समासाभिहितायामुपमाप्रपञ्चे च ॥ १४ ॥

लौकिक्यामुपमायां समासाभिहितायामुपमायामुपमाप्रपञ्चे चेटो लि-
ङ्गभेदः प्रायेणेति । लौकिक्यां यथा—‘छायेव स तस्य’ ‘पुरुष ईव
स्त्री’ इति । समासाभिहितायां यथा—‘मुजलता नीलोत्पलसदृशी’ इति ।
उपमाप्रपञ्चे यथा—

‘शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवामिनो यदि जनस्य ।

दूरीकृताः खलु गुणैरुत्तमानलता वनलताभिः ॥’

१. ‘उपमेयमात्रात्’ ग. २. ‘उपमेयमात्रात्’ ग. ३. ‘इत्येव’ ग. ४. ‘उपमायां’
क. मुक्तके नास्ति. ५. ‘इत्याम्नाय’ ग. ६. ‘नीलोत्पलसदृशी’ इति क., ‘नीलोत्पल-
सदृशी’ ग.

अधि० २ अ०] काव्यालंकारसूत्राणि ।

एवमन्यदपि प्रयोगजातं द्रष्टव्यम् ।

तेन वचनभेदो व्याख्यातः ॥ १५ ॥

तेन लिङ्गभेदेन वचनभेदो व्याख्यातः । यथा—‘पश्यामि लोचने

तस्याः पुष्पं पुष्पलिहो यथा ।’

अप्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्यम् ॥ १६ ॥

अप्रतीतैरेव गुणैर्यत्सादृश्यं तदप्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्यम् । यथा—

‘अध्नामि काव्यशशिना विततार्थरश्मिम्’ काव्यस्य शशिना सह यत्सादृश्यं तदप्रतीतैरेव गुणैरिति । ननु चार्थानां रश्मितुल्यत्वे सति काव्यस्य शशितुल्यत्वं भविष्यति । मैवम् । काव्यस्य शशितुल्यत्वे सिद्धेऽर्थानां रश्मितुल्यत्वं सिद्ध्यति । नह्यर्थानां रश्मीनां च कश्चित्सादृश्यहेतुः प्रतीतो गुणोऽस्ति । तदेवमितरेतराश्रयदोषो दुरुत्तर इति ।

असादृश्यहता उपमा । तन्निष्ठाश्च कवयः ॥ १७ ॥

असादृश्येन हता उपमा, तन्निष्ठा उपमाननिष्ठाश्च कवय इति ।

उपमानाधिक्यात्तदपोह इत्येके ॥ १८ ॥

उपमानाधिक्यात्तस्यासादृश्यस्यापोह इत्येके मन्यन्ते । यथा—‘क-
पूरहारहरहाससितं यशस्ते ।’ कर्पूरादभिरुपमानैर्बहुभिर्यशसः सादृश्यं
संस्थापितं भवति । तेषां शुक्लगुणातिरेकात् ।

नापुष्टार्थत्वात् ॥ १९ ॥

उपमानाधिक्यात्तदपोह इति यदुक्तं तन्न । अपुष्टार्थत्वात् । एकस्मिन्नु-
पमाने प्रयुक्ते ‘उपमानान्तरप्रयोगो न कंचिदर्थविशेषं पुष्णाति । तेन ‘ब-
लसिन्धुः सिन्धुरिव क्षुभितः’ इति प्रयुक्तम् । ननु सिन्धुशब्दस्य द्विः
प्रयोगात्पौनरुक्त्यम् । न । अर्थविशेषात् । बलं सिन्धुरिव वैपुल्याद्वल-
सिन्धुः सिन्धुरिव क्षुभित इति सोमसारूप्यम् । तस्मादर्थभेदात् पौनरु-

१. ‘एतेन’ ग. २. ‘तुल्यत्वे सिद्धे’ क. ३. ‘निरम्’ क. ४. ‘उपमानानामादि’ क.
५. ‘गुण्यापितं’ क. ६. ‘इत्युक्तं’ क. ७. ‘उपमानानन्तर’ ख. ८. ‘प्रयोगत्वात्’ ख.
९. ‘सोमसारूप्यात्’ क.

‘देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्येषा ।
न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥’

प्रतिवस्तुनः समासोक्तेर्भेदं दर्शयितुमाह—

अनुक्तौ समासोक्तिः ॥ ३ ॥

उपमेयस्यानुक्तौ समानवस्तुन्यासः समासोक्तिः । संक्षेपवचनात्समासो-
क्तिरित्याख्या । यथा—

‘श्लाघ्या ध्वस्ताध्वगम्लानेः करीरस्य मरौ स्थितिः ।
धिञ्जेरौ कल्पवृक्षाणामनुत्पन्नार्थिनां श्रियः ॥’

समासोक्तेरप्रस्तुतप्रशंसाया भेदं दर्शयितुमाह—

किञ्चिदुक्तावप्रस्तुतप्रशंसा ॥ ४ ॥

उपमेयस्य किञ्चिद्विद्मन्मात्रेणोक्तौ समानवस्तुन्यासेऽप्रस्तुतप्रशंसा ।

यथा—

‘लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र

यत्रोत्पलानि शशिना सह संडवन्ते ।

उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र

यत्रापरे कदलिकाण्डमृणालदण्डाः ॥’

अप्रस्तुतस्यार्थस्य प्रशंसनमप्रस्तुतप्रशंसा ।

अपदुतिरपि ततो भिन्नेति दर्शयितुमाह—

समेन वस्तुनान्यापलापोऽपदुतिः ॥ ५ ॥

समेन तुल्येन वस्तुना वाक्यार्थेनान्यस्य वाक्यार्थस्यापलापो निह्वो

येस्तत्वाध्यारोपणायासावपदुतिः । यथा—

‘न केतकीनां विलसन्ति मूनयः प्रवासिनो हन्त हमत्ययं विधिः ।
तद्विद्यतेयं न चकास्ति चञ्चला पुरः स्मरज्योतिरिदं विवेतते ॥’

वाक्यार्थयोस्तात्पर्यात्तादृष्यमिति न रूपरम् ।

१. ‘रत्नम्’ इत्यस्मादन्वत् क-पुनरे ‘भ्रंशो वाक्यार्थः’ इत्यधिकमस्ति.
२. ‘उपमानस्य’ इ. ३. ‘काव्येय’ इ. ४. ‘यस्तत्वाध्यारोपेनामा’ इ. ‘यस्तत्वा-
परोपेनामा’ ग. ५. ‘प्रवर्तने’ इ.

रूपकं तु कौटशमित्याह—

‘उपमानोपमेयस्य गुणसाम्यात्तत्त्वारोपो रूपकम् ॥ ६ ॥

उपमानोपमेयस्य गुणसाम्यात्तत्त्वस्याभेदस्यारोपणमारोपो रूपकम् ।
उपमानोपमेययोरुभयोरपि ग्रहणं लौकिक्याः कल्पितायाश्चोपमायाः
प्रकृतित्वमत्र यथा विज्ञायेतेति । यथा—

‘इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो-

रसावस्थाः स्पर्शो वपुषि बहलश्चन्दनरसः ।

अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः

‘ किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥’

मुखचन्द्रादीनां तूपमा । समासात् न चन्द्रादीनां रूपकत्वं युक्तमिति ।

रूपकाच्छेषस्य भेदं दर्शयितुमाह—

सधर्मेषु तन्मययोगे श्लेषः ॥ ७ ॥

उपमानोपमेयस्य धर्मेषु गुणक्रियाशब्दरूपेषु सत्त्वारोपस्तन्त्रप्र-
योगे तन्त्रेणोच्चारणे सति श्लेषः । यथा—

‘आकृष्टामलमण्डलाग्ररुचयः संनद्धवक्षःस्थलाः

सोष्माणो घ्राणिता विपक्षद्वयप्रोन्माथिनः कर्कशाः ।

उद्धृता गुरवश्च यस्य शमिनः श्यामायमानानना

योषा मौरवधूस्तनाश्च न र्दधुः शोभं स वोऽव्याजिनः ॥’

यथा च गौणस्यार्थस्यालंकारत्वं तथा लाक्षणिकस्यापीति दर्शयि-
तुमाह—

सादृश्याद्भक्षणा वक्रोक्तिः ॥ ८ ॥

बहूनि हि निबन्धनानि लक्षणायाम् । तत्र सादृश्याद्भक्षणा वक्रो-
क्तिरसाविति । यथा—‘उन्मिमीळ कमलं सरसीनां कैरवं च निमिमीळ
मुहूर्तात् ।’

अत्र नेत्रधर्माबुन्मीलननिमीलने सादृश्याद्विकाससंकोची लक्षयतः ।

१. ‘रूपकं दर्शयितुमाह’ ग. २. ‘विशयन इति’ ख. ३. ‘वक्ति’ क. ४. ‘न तस्या’
ख. ५. ‘तारवधू’ ख. ६. ‘दधुः’ क. ७. ‘दि’ क. पुष्पके नास्ति. ८. ‘लक्षणाया’
क. ९. ‘सादृश्या’ ग.

‘इह च निरन्तरनवमुकुलपुलकिता हरति माधवी हृदयम् ।
मदयति च केसराणां परिणतमधुगन्धि निःश्वसितम् ॥’ २०६०।

अत्र निःश्वसितमिति परिमलनिर्गमं लक्षयति ।

‘संस्थानेन स्फुरतु सुभगः स्वर्चिषा चुम्बितुं द्याम् ।’

‘आलस्यमालिङ्गति गात्रमस्याः ।’

‘परिमलानच्छायामनु वदति दृष्टिः कमलिनीम् ।’

‘प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकपायः ।’

‘ऊरुद्वन्द्वं तरुणकदलीकाण्डसमहाचारि ।’

इत्येवमादिषु लक्षणार्थो निरूप्यत इति । लक्षणायां च दृष्टित्यर्थप्र-
तिपत्तिरसम्भवं रहस्यमाचक्षत इति । असादृश्यनिबन्धना तु लक्षणा न
वक्रोक्तिः । यथा—‘जरठकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः ।’

अत्र च्छेदः सामीप्याद्बुद्धं लक्षयति । तस्यैव गौरत्वोपपत्तेः ।

रूपकवक्रोक्तिरन्यामुत्प्रेक्षाया भेदं दर्शयितुमाह—

अतद्रूपस्यान्यथाध्यवसानमतिशयार्थमुत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥

अतद्रूपस्यातत्त्वभावस्य । अन्यथा अतत्त्वभावतया । अध्यवसान-
मध्यवसायः । न पुनरध्यारोपो लक्षणा वा । अतिशयार्थमिति भ्रान्ति-
ज्ञाननिवृत्त्यर्थम् । सादृश्यादियमुत्प्रेक्षेति । एनां चेत्सादृशब्दा द्योतयन्ति ।

यथा—

‘स वः पायादिन्दुर्नवविमलताकोटिकुटिलः ।’

स्मरारेयो मूर्ध्नि ज्वलनकपिशे भाति निहितः ।

स्वप्नमन्दाकिन्याः प्रतिदिवसासिक्तेन ययसा

कपालेनोन्मुक्तः स्फटिकधवलनाडुर इव ॥’

१. ‘स्वाभिषा’ क. २. ‘सुम्बतु’ ग. ३. ‘च’ व-ग-मुल्लङ्घनोर्नास्ति. ४. ‘इति’
क-मुल्लङ्घने नास्ति. ५. ‘तु’ व-मुल्लङ्घने नास्ति. ६. ‘माध्या’ ग. ७. ‘इत्येवमा’
क. ८. ‘इति च’ व. ९. ‘सादृशिन्यो द्योतयन्ति’ क-ग.

उत्प्रेक्षैवातिशयोक्तिरिति केचित् । तन्निरासार्थमाह—

संभाव्यधर्मतदुत्कर्षकल्पनातिशयोक्तिः ॥ १० ॥

संभाव्यस्य धर्मस्य तदुत्कर्षस्य च कल्पनातिशयोक्तिः । यथा—

‘उभौ यदि व्योम्नि दृक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।

तेनोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥’

यथा वा—

‘मलयजरसविलुप्ततनवो नवहारलताविभूषिताः

सिततरदन्तपद्मकृतवक्ररुचो रुचिरामलांशुकाः ।

शशमृति विततधाम्नि धवलयाति धरामविभाव्यतां गताः

भ्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः ॥’

यथा भ्रान्तिज्ञानस्वरूपोत्प्रेक्षा तथा संशयज्ञानस्वरूपः संदेहोऽपीति दर्शयितुमाह—

उपमानोपमेयसंशयः संदेहः ॥ ११ ॥

उपमानोपमेययोरतिशयार्थं यः क्रियते संशयः स संदेहः । यथा—

‘इदं कर्णोत्पलं चक्षुरिदं चेति’ विलासिनि ।

न निश्चिनोति इदं किंतु दोलायते पुनः ॥’

संदेहवद्विरोधोऽपि प्राप्तावसर इत्याह—

विरुद्धाभासत्वं विरोधः ॥ १२ ॥

अर्थस्य विरुद्धस्यैवामासत्वं विरुद्धाभामत्वं विरोधः । यथा—

‘पीतं पानमिदं त्वयाद्य दयिते मत्तं ममेदं मनः

पद्माली तव कुङ्कुमेन रचिता रक्ता यथं मानिनि ।

त्वं तुङ्गस्तनभारमन्थरगतिर्गात्रेषु मे वेषधु-

स्त्वन्यध्वे तनुना ममावृतिरहो मारस्य चित्रा गतिः ॥’

१. ‘धर्मस्य’ ख. २. ‘संभाव्यस्य’ ख. ३. ‘तदा’ ख. ४. ‘चेति’ घ. ५. ‘मनः’ ख. ‘मग’ ग. ६. ‘विरोधाभासत्वं’ ग. ७. ‘आभामन’ घ. ८. ‘विरोधः’ ख-पुनरेति नास्ति.

अधि० ३ अ०] काव्यालंकारसूत्राणि ।

येषा वा—

‘सा बाला वयमप्रगल्भवैचसः सा स्त्री वयं कातराः

सा पीनोन्नातिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम् ।

सा क्रान्ता जवनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं

दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम् ॥’

विरोधादिभावनाया भेदं दर्शयितुमाह—

क्रियाप्रतिषेधे प्रसिद्धतत्फलव्यक्तिविभावना ॥ १३ ॥

क्रियायाः प्रतिषेधे तस्या एव क्रियायाः फलस्य प्रसिद्धस्य व्यक्ति-
विभावना । येषा—

‘अप्यसज्जनसांगत्ये न वसत्येव वैरुतम् ।

अक्षालितविशुद्धेषु हृदयेषु मनीषिणाम् ॥’

विरोधप्रसङ्गेनानन्वयं दर्शयितुमाह—

एकस्योपमेयत्वोपमानत्वेऽनन्वयः ॥ १४ ॥

एकस्यैवार्थस्योपमेयत्वमुपमानत्वं चानन्वयः । यथा—

‘गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ।

रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥’

अनन्यसादृश्यमेतेन प्रतिपादितम् ।

क्रमेणोपमेयोपमा ॥ १५ ॥

एकस्यैवार्थस्योपमेयत्वमुपमानत्वं च क्रमेणोपमेयोपमा । यथा—

‘लामिव जलं जलमिव तं हंस इव शशी शशीव हंसोऽयम् ।

कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि ॥’

इयमेव परिशृत्तिरित्येके । तन्निरासार्थमाह—

समविसदृशाभ्यां परिवर्तनं परिशृत्तिः ॥ १६ ॥

१. ‘येषा वा’ ग-पुस्तके नास्ति. २. अयं श्लोकः क-पुस्तके नास्ति. ३. ‘मनमः’ ग-ना. ४. ‘फलस्य’ ग. ५. ‘निद्रस्य’ क. ६. ‘दया’ ग-पुस्तके नास्ति. ७. ‘उप-
मानोपमेयत्वं’ क. ‘उपमेयत्वमुपमानत्वं च’ ग. ८. ‘ता’ क. ९. ग-पुस्तके पूर्वो-
त्तरार्थशब्दद्वयः क-पुस्तके पूर्वांशं नास्ति. १०. ‘प्रतिषेधे’ क-ना. ११. ‘एकस्यो-
पमेयत्वे उपमानत्वे क्रमेण’ क. १२. ‘सादृश्यं इव हंसः’ क-ग.

समेन विसदृशेन वार्थेनार्थस्य परिवर्तनं परिदृष्टिः । यथा—

‘आदाय कर्णकिसलयमिर्ममस्मै चरणमरुणमर्पयति ।

उभयोः सदृशविनिमयादन्योन्यमवक्षितं मन्ये ॥’

यथा वा—

‘विहाय सा हारमहार्यनिश्चया विलोलदृष्टिः प्रविलुप्तचन्दना ।

बन्ध बालारुणबधु वल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥’

उपमेयोपमायाः क्रमो भिन्न इति दर्शयितुमाह—

उपमेयोपमानानां क्रमसंबन्धः क्रमः ॥ १७ ॥

उपमेयानामुपमानानां चोद्देशिनामनुद्देशिनां च क्रमेण संबन्धः क्रमः ।

यथा—

‘तस्याः म्रृद्वलीलाभिरालापस्मितदृष्टिभिः ।

जीयन्ते वल्लकीकुन्दकुसुमेन्दीवरस्त्रजः ॥’

संबन्धप्रसङ्गेनैव दीपकं दर्शयितुमाह—

उपमानोपमेयवाक्येष्वेका क्रिया दीपकम् ॥ १८ ॥

उपमानवाक्येषूपमेयवाक्येषु चैका क्रिया अनुपङ्गतः संबध्यमाना दीपकम् ।

तन्निविधम् । आदिमध्यान्तवाक्यदृष्टिभेदात् ॥ १९ ॥

तन्निविधं भवति । आदिमध्यान्तेषु वाक्येषु द्वेतेर्भेदात् । यथा—

‘भूप्यन्ते प्रमदवनानि बालपृष्पैः कामिन्यो मधुमदमांसलैर्विलासैः ।

ब्रह्माणः श्रुतिगादितैः क्रियाकलापै रानानो विरलितवैरिभिः प्रतापैः ॥’

‘बाष्पः पथिककान्तानां जलं जलमुचां मुहुः ।

विगलत्यधुना दण्डयात्रोद्योगो महोभुजाम् ॥’

१. ‘अर्थेन वार्थस्य’ ग. २. ‘अस्मादनुचरणमर्थयति केलौ’ क., ‘अस्मादिह चरण-
मर्पयति केलौ’ ग. ३. ‘यदृष्टिः’ क-ग. ४. ‘प्रतुद’ क. ५. ‘लक्षयितु’ क. ६. ‘उप-
मानोपमेयादि’ क. ७. ‘तन्निविधम्’ क. ८. ‘तन्निधा’ क. ९. ‘दृष्टिभेदात्’ क.

‘गुरुशुश्रूषया बुद्धिर्मधुगोष्ठ्या मनोभवः ।
उदयेन शशाङ्कस्य पंयोराशिर्विवर्धते ॥’

दोषकवन्निदर्शनमपि संक्षिप्तमित्याह—

क्रियैव स्वतर्धान्वयख्यापनं निदर्शनम् ॥ २० ॥

क्रियैव स्वतदर्थान्वयख्यापनं निदर्शनम् ॥ २० ॥
क्रियैव शुद्धया त्वस्यात्मनस्तदर्थस्य चान्वयस्य संबन्धस्य ख्यापनं
संवलितहेतुद्वयान्तविभागं निदर्शनम् । यथा—
संवलितहेतुद्वयान्तविभागं निदर्शनम् । यथा—

‘अत्युच्चपदाध्यासः पतनायेत्यर्थशालिनां शंसत् ।
‘...’

आपाण्डु पतति पञ्च तरोरिदं बन्धनग्रन्थे ॥'

आपाण्डु पतति पञ्च तरोरिद बन्धनत्रयः ।
पततीति क्रिया । तस्याः स्वं पतनम् । तदर्थोऽत्युच्चपदाध्यासः पत-
नायेति शंसनम् । तस्य ख्यापनमर्थशालिनां शंसदिति ।
तमाह—

इदं च नार्पान्तरन्यासः । स ह्यन्यथाभूतः । तमाह—
यस्य शंसनम् । तस्य व्यापनमर्थशास्त्रे । तमाह—
इदं च नार्पान्तरन्यासः । स ह्यन्यथाभूतः । तमाह—
यस्य शंसनम् । तस्य व्यापनमर्थशास्त्रे । तमाह—

इदं च नार्पान्तरन्यासः । स हान्यथाभूतः । तनाह
उक्तसिद्ध्यै वस्तुनोऽर्थान्तरस्यैव न्यसनमर्थान्तरन्यासः ॥ २१ ॥
उक्तसिद्ध्यै वस्तुनोऽर्थान्तरस्यैव न्यसनमर्थान्तरन्यासः ॥ २१ ॥

उक्तसिद्ध्यै वस्तुनोऽर्थान्तरस्यैव न्यसनमर्थान्तरस्यैव न्यसन-
उक्तसिद्ध्यै उक्तस्यार्थस्य सिद्ध्यर्थं वस्तुनो वान्यार्थान्तरस्यैव न्यसन-
मर्थान्तरन्यासः । वस्तुग्रहणादर्थस्य हेतोर्न्यसनं नार्थान्तरन्यासः । 'इ-
ह नातिदूरगोचरमस्ति सरः । कमलसौगन्ध्यात्' इति । अर्थान्तरस्यैवेति
ह नातिदूरगोचरमस्ति सरः । कमलसौगन्ध्यात्' इति । अर्थान्तरस्यैवेति

मर्यान्तरन्यासः । वस्तुग्रहणादर्थस्य हेतोर्न्यसन नाथान्तर-
ह नातिदूरगोचरमस्ति सरः । कमलसौगन्ध्यात्' इति । अर्पान्तरस्यैवेति
'धनम्, यत्र हेतुर्व्याप्तिगूढत्वात्कथंचित्प्रतीयते तत्र यथा स्यात् । 'यद्य-
स्तुतस्तत्तदनित्यम्' इत्येवंप्रायेषु मा भूदिति । 'उदाहरणम्—
'विशेषणद्वितां वक्षसि पीररस्तने ।

‘म्रियेण संग्रह्य विपक्षसंनिधावुपाहितां वक्षसि पर्वरस्तने ।
‘म्रियेण संग्रह्य विपक्षसंनिधावुपाहितां वक्षसि पर्वरस्तने ।

स्वप्नं न काचिद्विजहौ जलमविलां वसन्ति हि भ्रेम्णि गुणा न वस्तुनि ॥'

अर्पान्तरन्यासस्य हेतुरूपत्वात् हेतोश्चान्वयव्यतिरेकात्मकत्वात् न

पृथग्व्यतिरेक इति केचित् । तन्निरस्तम् ।
 व्यतिरेकः ॥ २२ ॥

उपमेयस्य गुणातिरेकत्वं व्यतिरेकः ॥ २२ ॥

१. 'यथाधिरमिर्धने' क. २. 'मनुतिरो' क. 'मनुतिरो' ग. ३. 'ममयन'
क. ग. गु. ह. योनांस्ति. ४. 'वाक्यार्थम्यापन्नत्वे' क. ५. 'यदांम्य' क. ६. 'दे-
दनांसिगूयरात्' क. 'देदुज्यांसिगूयरात्' ग. ७. 'तत्रोदाहरणम्' क. ८. 'पौर-
रानी' क.

उपमेयस्य गुणातिरेकत्वं गुणाधिक्यं यत् अर्थादुपमानात् सव्यतिरेकः ।
यथा—

‘सत्यं हरिणशावाक्ष्याः प्रसन्नसुभगं मुखम् ।

समानं शशिनः किं तु स कलङ्कविहम्बितः ॥’

कश्चित्तु गम्यमानगुणो व्यतिरेकः । यथा—

‘कुषलयवनं प्रत्याख्यातं नवं मधु निन्दितं

हसितममृतं भग्नं स्वादोः पदं रससंपदः ।

विषमुपहितं चिन्ताव्याजान्मनस्यापि कामिनां

चतुरमधुरैर्लीलातन्त्रैस्तवार्थविलोकितैः ॥’

व्यतिरेकाद्विशेषोक्तेर्भेदं दर्शयितुमाह—

एकगुणहानिकल्पनायां साम्यदार्ढ्यं विशेषोक्तिः ॥ २३ ॥

एकस्य गुणस्य हानेः कल्पनायां शेषैर्गुणैः साम्यं यत्तस्य दार्ढ्यं विशेषोक्तिः । रूपकं चेदं प्रायेणेति ।

यथा—

‘भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ।’

‘द्युतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम् ।’

‘निद्रेयमकमला लक्ष्मीः ।’

‘हस्ती हि जङ्गमे दुर्गम् ।’ इति ।

अत्रापि जङ्गमशब्दस्य स्थावरत्वनिवृत्तिप्रतिपादनत्वादेकगुणहानिकल्पनैव । एतेन—

‘विश्या हि नाम मूर्तिमत्येव निवृत्तिः ।’

‘व्यसनं हि नाम सोच्छ्वासं मरणम् ।’

‘द्विजो भूमिवृहस्पतिः ।’

इत्येवमादिष्वेकगुणहानिकल्पना व्याख्याता ।

१. ‘गुणातिरेकत्वं यत्’ क. २. ‘चतुरचक्षुर न्रीलारम्भे’ ग. ३. ‘यत्र तस्य’ ग.
४. ‘कापुरुषस्य’ ग. ५. ‘राज्यामिति’ ग. ६. ‘निद्रा’ ख-ग-गुस्तकयोर्नास्ति.
७. ‘लक्ष्मीसिति’ ग. ८. ‘नाम’ क-ग-गुस्तकयोर्नास्ति.

व्यतिरेकविशेषोक्तिभ्यां व्याजस्तुतिं भिन्नां दर्शयितुमाह—

संभाव्यविशिष्टकर्मकरणाभिन्दास्तोत्रार्था व्याजस्तुतिः ॥ २४ ॥

अत्यन्तगुणाधिको विशिष्टस्तस्य च कर्म विशिष्टकर्म तस्य संभाव्यस्य
कर्तुं शक्यस्याकरणाभिन्दा विशिष्टसाम्यसंपादनेन' स्तोत्रार्था व्याज
स्तुतिः । यथा—

‘वचन्ध सिन्धुं गिरिचक्रवालैर्विभेद सप्तैकशरेण तालान् ।
एवंविधं कर्म ततान रामस्त्वया कृतं तन्न मुधैव गर्वः ॥’

व्याजस्तुतेर्व्याजोक्तिं भिन्नां दर्शयितुमाह—

व्याजस्य सत्यसारूप्यं व्याजोक्तिः ॥ २५ ॥

व्याजस्य च्छन्नः सत्येन सारूप्यं व्याजोक्तिः । यां मायोक्तिरि-
त्याहुः । यथा—

‘शरच्चन्द्रांशुगैरेण वाताविद्धेन भौमिनि ।
काशपुष्पलवेनेदं साश्रुपातं मुखं कृतम् ॥’

व्याजस्तुतेः पृथक्तुल्ययोगितेत्याह—

विशिष्टेन साम्यार्थमेककालक्रियायोगस्तुल्ययोगिता ॥ २६ ॥

विशिष्टेन न्यूनस्य साम्यार्थमेककालायां क्रियायां योगस्तुल्ययोगिता ।

यथा—

‘जलनिधिरशनामिमां धरित्रीं वहति भुजंगविभुर्भवदृजश्च ।’

उपमानाक्षेपश्चाक्षेपः ॥ २७ ॥

उपमानस्याक्षेपः प्रतिषेध उपमानाक्षेपः । तुल्यकार्यार्थस्य नैर्र्थक्य-
विवक्षायां । यथा—

‘तस्याश्चेन्मुसमस्ति सौम्यमुषगं किं पार्वणेनेन्दुना

सौन्दर्यस्य पदं दृशौ न यदि चेत्किं नाम नोलोत्पलैः ।’

किं वा कोमलकान्तिभिः किमन्यैः सत्येव तत्राचरे

हो घातुः पुनरुक्तवस्तुरननारम्भेनपूर्वो ग्रहः ॥’

१. ‘स्तोत्रार्थ’ ग. २. ‘साम्योपादानेन’ क. ‘साम्यापादानेन’ ग. ३. ‘स्तोत्रार्थ’
ग. ४. ‘मायोक्ति’ ग. ५. ‘भाषिनि’ ग. ६. ‘पुनरुक्तवस्तुरननारम्भेनपूर्वो ग्रहः’ क.
७. ‘उपमानाक्षेपः’ ग. ८. ‘नैर्र्थक्यविवक्षायां’ ग. ९. ‘हो घातुः’ क. ‘हो घातः’ ग.

तद्देदावुपमारूपकोत्प्रेक्षावयवौ ॥ ३१ ॥

तस्याः संसृष्टेर्भेदावुपमारूपकं चोत्प्रेक्षावयवश्चेति । उपमान्यं रूप-

प्रकमुपमारूपकमिति । यथा—

‘निराधि च निराश्रयं च यस्य स्थितमनिर्वर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।

प्रथम इव भवान्स कूर्ममूर्तिर्जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः ॥’

एवं ‘रजनिपुरंधिरोधैतिलकः’ इत्येवमादयस्तद्देदा द्रष्टव्याः ।

उत्प्रेक्षाहेतुरुत्प्रेक्षावयवः ॥ ३२ ॥

उत्प्रेक्षाया हेतुरलंकार उत्प्रेक्षावयवः । अवयवशब्दो ह्यारम्भकं ल-

ग्यति । यथा—

‘अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं संनिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।

कुब्जलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥’

एभिर्निदर्शनैः स्वीयैः परकीयैश्च पुष्कलैः ।

शब्दवैचित्र्यगर्भेयमुपमैव प्रपञ्चिता ॥

अलंकारैकदेशा ये मताः सौभाग्यभागिनः ।

तेऽप्यलंकारदेशीया योजनीयाः कवीश्वरैः ॥

इति काव्यालंकारसूत्रवृत्तालंकारिके चतुर्थेऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः ।

उपमाप्रपञ्चाधिकारः ।

समाप्तं चेदालंकारिकं चतुर्थमधिकरणम् ।

प्रायोगिकं नाम पञ्चममधिकरणम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

संप्रति काव्यसमयं शब्दशुद्धिं च दर्शयितुं प्रायोगिकाल्पमधिकरण-
मारभ्यते । तत्र काव्यसमयस्तावदुच्यते—

नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण ॥ १ ॥

१. ‘इदं’ ख. २. ‘रजनिपुरंधि’ क. ३. ‘लोकविलसः शशी’ ग. ४. ‘द्रष्टव्या
इति’ ख. ५. ‘अलंकारः’ ख-पुस्तके नास्ति. ६. ‘इत्या रूपकं मूल्ययति’ ख. ७. ‘अ-
भिलेक्षणैः स्वीयैः’ ख. ८. ‘चतुर्दशिकः’ ख. ९. ‘सौभाग्यशास्त्रिनः’ क. १०. ‘आ-
लंकारिकाधिकरणेऽलंकाराख्ये’ ग. ११. ‘उपमाप्रपञ्चाधिकारः’ क-ग-पुस्तकयो-
र्नास्ति. १२. ‘प्रायोगिकार्थमधिकरणमाह’ ग. १३. ‘उच्यते इत्याह’ क.

एकं पदं न द्विः प्रयोज्यं प्रायेण बाहुल्येन । यथा—‘पयोद पयोद’
इति । किञ्चिदिवादिपदं द्विरपि प्रयोक्तव्यमिति । यथा—‘सन्तः सन्तः’
खलाः खलाः ।’

नित्यं संहितैकपदवत्पादेष्वर्धान्तवर्जम् ॥ २ ॥

नित्यं संहिता पादेष्वेकपदवदेकस्मिन्निव पदे । तत्र हि नित्या संहि-
तेत्यान्नायः । यथा—‘संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः’ इति ।
अर्धान्तवर्जमर्धान्तं वर्जयित्वा ।

न पादान्तलघोर्गुरुत्वं च सर्वत्र ॥ ३ ॥

पादान्तलघोर्गुरुत्वं प्रयोक्तव्यं न सर्वत्र न सर्वस्मिन्वृत्त इति । यथा—

‘यासां बलिर्भवाति मद्गृहदेहलीनां

हंसैश्च सारसगणैश्च विलुप्तपूर्वः ।

तास्वेव पूर्वबलिरूढयवाङ्कुरासु

बीजाञ्जलिः पतति कीटमुखावलीढः ॥’

एवंप्रायेष्वेव वृत्तेष्विति । न पुनः

‘वरूथिनीनां रजासि प्रसर्पति समस्तमासीद्विनिमीलितं जगत्’
इत्यादिषु । चकारोऽर्धान्तवर्जमित्यस्यानुकर्पणार्थः ।

न गद्ये संमाप्तप्रायं वृत्तमन्यत्रोद्गतादिभ्यः संवादात् ॥ ४ ॥

गद्ये संमाप्तप्रायं वृत्तं न विधेयम् । शोभाभ्रंशात् । अन्यत्रोद्गता-
दिभ्यो विपमवृत्तेभ्यः । संवादात् गद्येनेति ।

न पादादीं खल्वादयः ॥ ५ ॥

पादादीं खल्वादयः शब्दा न प्रयोज्याः । आदिशब्दः प्रकाशार्थः ।
येषामादी प्रयोगो न शिष्यति ते गृह्यन्ते । न पुनर्वतहन्तप्रभृतयः ।

नार्थे किञ्चिदममाप्तप्रायं वाक्यम् ॥ ६ ॥

१. ‘प्रयोक्तव्यं’ ख. २. ‘दिवादि’ क-ख. ३. ‘इति दर्शयति’ क-ख. ४. ‘एन-
मप्रायं’ ख. ५. ‘ममामप्रायं’ ख.

वृत्तस्यार्धे किञ्चिदसमाप्तप्रायं न प्रयोक्तव्यम् । यथा—

‘जयन्ति ताण्डवे शंभोर्भङ्गुराङ्गुलिकोटयः ।

कराः कृष्णस्य च भुजाश्चक्रांशुकपिशतिपः ॥’

न कर्मधारयो बहुव्रीहिप्रतिपत्तिकरः ॥ ७ ॥

बहुव्रीहिप्रतिपत्तिं करोति यः कर्मधारयः स न प्रयोक्तव्यः । यथा—
‘अध्यासितश्रामौ तरुश्चाध्यासिततरुः’ इति ।

तेन विपर्ययो व्याख्यातः ॥ ८ ॥

बहुव्रीहिरपि कर्मधारयप्रतिपत्तिकरो न प्रयोक्तव्यः । यथा—‘वीराः
पुरुषा यस्य स वीरपुरुषः’ । ‘कलो रवो यस्य स कलरवः’ इति ।

संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ ॥ ९ ॥

संभाव्यस्य निषेधस्य निवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ प्रयोक्तव्यौ । यथा—

‘समरमूर्धनि येन तैरस्विना न न जितो विजयी त्रिदशेश्वरः ।

स खलु तापसबाणपरम्पराकवलितक्षतजः क्षितिमाश्रितः ॥’

विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ ॥ १० ॥

विशेष्यस्य प्रतिपत्तौ जातायां विशेषणमात्रस्यैव प्रयोगः । यथा—
‘निधानगर्भामिव सागराम्बराम् ।’ अत्र हि ग्रथित्या विशेषणमात्रमेव
प्रत्युक्तम् । एतेन

‘कुब्जस्य तस्याथ पुरामरातेर्ललाटपद्मादुदगादुर्दधिः ।’

‘गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकैर्जवेन पीठादुदतिष्ठदस्युतः ।’

इत्यादयः प्रयोगा व्याख्याताः ।

सर्वनाम्नानुसंधिर्दृष्टिच्छन्नस्य ॥ ११ ॥

सर्वनाम्नानुसंधिरनुसंधानं प्रत्यवमर्शः । श्रुतिच्छन्नस्य वृत्तौ समाप्ते

छन्नस्य गुणोन्मत्तस्य । यथा—

१. ‘असमाप्त वाक्यं न विधेयं प्रयोक्तव्यम्’ क. २. ‘असमाप्तप्रायं वाक्यं न प्रयोक्तव्यम्’
ग ३. ‘वक्राङ्ग’ ख. ४. ‘विप्रतिपत्ति’ क. ५. ‘विप्रतिपत्ति’ क. ६. ‘विप्रतिपत्ति’ क.
क. ७. ‘विप्रतिपत्ति’ क. ८. ‘यदास्विना’ क. ९. ‘एव’ क. १०. ‘गिरेस्त’
‘निधानगर्भा’ क. ११. ‘गिरेस्त’ क. १२. ‘गिरेस्त’ क. १३. ‘गिरेस्त’ क. १४. ‘गिरेस्त’ क. १५. ‘गिरेस्त’ क.

‘तवापि नीलोत्पलपत्रचक्षुषो मुखस्य तद्रेणुसमानगन्धिनः’ इति ।

संबन्धसंबन्धेऽपि पृष्ठी क्वचित् ॥ १२ ॥

संबन्धेन संबन्धः संबन्धसंबन्धस्तस्मिन् पृष्ठी प्रयोज्या क्वचित्, न सर्वत्रेति । यथा—‘कमलस्य कन्दः’ इति । कमलेन संबद्धा कमलिनी नलिनी तस्याः कन्द इति संबन्धसंबन्धः । तेन कंदलीकाण्डादौ व्याख्याताः ।

अतिप्रयुक्तं देशभाषापदम् ॥ १३ ॥

अतीव कविभिः प्रयुक्तं देशभाषापदं प्रयोज्यम् । यथा—

‘योपिदित्यभिललाप न हालां’ इत्यत्र हालेति देशभाषापदम् । अनतिप्रयुक्तं तु न प्रयोज्यम् । यथा—

‘कङ्कलीकाननालीरविरलविलसत्पल्लवा नर्तयन्तः’ इत्यत्र कङ्कलीपदम् ।

लिङ्गाध्याहारौ ॥ १४ ॥

लिङ्गं चाध्याहारश्च लिङ्गाध्याहारावतिप्रयुक्तौ प्रयोज्याविति । यथा—
‘वत्से मा बहु निःश्वप्तीः कुरु सुरागण्डूपमेकं शनैः’ इत्यादिषु गण्डूप-
शब्दः पुंसि भूयसा प्रयुक्तः, न स्त्रियामाम्नातोऽपि स्त्रीत्वे ।

अध्याहारो यथा—

‘मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा ।

वाहिनीजलभरः कुलिशं वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह रुक्ष ॥’

अत्र ह्यधाक्षीदित्यादीनामध्याहारोऽन्वयप्रयुक्तः ।

लक्षणाशब्दाश्च ॥ १५ ॥

लक्षणाशब्दाश्चातिप्रयुक्ताः प्रयोज्याः । यथा द्विरेफैरभचरणशब्दौ

१. ‘कमलिनी’ क-ग-गुन्तकयोर्नास्ति. २. ‘कमल’ ग. ‘कदल’ ग. ३. ‘दयो-
र्दय’ ख. ४. ‘कद्वेदी’ ग. ५. ‘नर्तयन्ति’ का, ‘नर्तयन्ते’ ग. ६. ‘कङ्कली’ ग.
७. ‘शनैः’ क-ग-गुन्तकयोर्नास्ति. ८. ‘वत्समिन्द्रकरविग्रहं’ का क-ग. ९. ‘वि-
यापशानामध्याहारो’ ग. १०. ‘अथ प्रयुक्त इति’ ख, ‘उत्तमप्रयुक्ततया युक्त इति’ ग.
११. ‘द्विरेफैरभचरणशब्दौ’ क-ग.

स्विद्यत इति च ॥ ६ ॥

स्विद्यत इति च प्रयोगो दृश्यते सोऽपि कर्मकर्तृयैव द्रष्टव्यः, न कर्तरि । अदैवादिकत्वात्स्विदेः ।

मार्गेरात्मनेपदमलक्षम् ॥ ७ ॥

चुरादौ 'मार्गं अन्वेपणे' इति पठ्यते 'आ धृषाद्वा' इति विकल्पित-
णिच्कः तस्माद्यदात्मनेपदं दृश्यते—'मार्गेन्तां देहमारं—' इति तदलक्ष-
अलक्षणम् । परस्मैपदित्वान्मार्गेः । तथा च शिष्टप्रयोगः—'कराकिसलयं
धूत्वा धूत्वा विमार्गति वाससी ।'

लोलमानादयश्चानशि ॥ ८ ॥

लोलमानो वेष्टमान इत्यादयश्चानशि द्रष्टव्याः । शानचस्त्वभावः ।
परस्मैपदित्वाद्धातूनामिति ।

लभेर्गल्यर्थत्वाणिच्यणौ कर्तुः कर्मत्वाकर्मत्वे ॥ ९ ॥

अस्त्ययं लभिर्यः प्राप्त्युपसर्जनां गतिमाह, अस्ति च गत्युपसर्जनां
माप्तिमाहेति । अत्र पूर्वस्मिन्पक्षे गत्यर्थत्वाल्लभेर्णिच्यणौ यः कर्ता तस्य
गत्यादिसूत्रेण कर्मसंज्ञा । यथा—

'दीर्घिकामु कुमुदानि विकासं लम्बयन्ति शिशिराः शशिभासः ।'
द्वितीयपक्षे गत्यर्थाल्लभेर्णिच्यणौ कर्तुं कर्मसंज्ञा । यथा—

'सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपुर्विसारिभिः सौधमिवाय लम्बयन् ।'
द्विजावलिव्याजनिशाकरांशुभिः शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युतः ॥'

ते-मे-शब्दौ निपातेषु ॥ १० ॥

त्ययामयेत्यस्मिन्नर्थे ते-मे-शब्दौ निपातेषु द्रष्टव्यौ । यथा—
'श्रुतं ते वचनं तस्य', 'वेदानधीत् इति नाधिगतं पुरा मे' ।

तिरस्कृत इति परिभूतेऽन्तर्ध्युपचारात् ॥ ११ ॥

तिरस्कृत इतिशब्दः परिभूते दृश्यते । 'राज्ञा तिरस्कृतः' इति ।

१. 'स्वियत इत्यपि च' क. 'मिद्यते' ग. २. 'स्वियते' क. 'मिद्यते' ग. ३. 'दमाते' क. 'देहमारान्' ग. ४. 'तथा' क. ५. 'धूत्वा धूत्वा' ग. ६. 'च' क. पुस्तकयोर्नास्ति.

आमूललोलमामूलसरलमित्यादिषु वृत्तिर्विस्पष्टपटुवत् । मयूरव्यंसका-
दित्वात् । लोलमिव लोलम् आमूलं च तछोलं चेति ।

न धान्यपट्टादिषु पष्ठीसमासप्रतिषेधः । पूरणेनान्यतद्धितान्त-
त्वात् ॥ १७ ॥

धान्यपट्टं 'तान्युच्छपष्ठाङ्कितसैकतानि' इत्यादिषु न पष्ठीसमासप्रति-
षेधः । पूरणेन पूरणप्रत्ययान्तेनान्यतद्धितान्तत्वात् । पष्ठो भागः पष्ठ
इति । 'पूरणाङ्गमे तीयादन्' 'पष्ठाष्टमान्यां ज च' इत्यन्विधानात्स प्राप्तः ।
पञ्चपीतिमादिषु गुणवचनेन ॥ १८ ॥

पञ्चपीतिमा पञ्चालीपिङ्गलिमा इत्यादिषु पष्ठीसमासप्रतिषेधो गुणवच-
नेन प्राप्तो बालिश्यात् न कृतः ।

अवज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणी जन्माद्युत्तरपदः ॥ १९ ॥

अवज्यो न वर्जनीयो व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । जन्माद्युत्तरपदं यस्य
स जन्माद्युत्तरपदः । यथा—'शास्त्रार्थजन्मा हि विवेकलाभः', 'कण्ठ-
वृत्तयः प्राणाः' इति ।

हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदात् ॥ २० ॥

हस्ताग्रमग्रहस्तः पुष्पाग्रमग्रपुष्पमित्यादयः प्रयोगाः कथम् । आहि-
ताग्रादिष्वपाठात् । पाठे वा तदनियमः स्यात् । आह—गुणगुणिनोर्भे-
दाभेदात् । तत्र भेदात् हस्ताग्रादयः । अभेदादग्रहस्तादयः ।

पूर्वनिपातेऽपभ्रंशो रक्ष्यः ॥ २१ ॥

काष्ठतृणं तृणकाष्ठमिति यदृच्छया पूर्वनिपातं कुर्वन्ति तत्रापभ्रंशो
रक्ष्यो रक्षणीयः । अनित्यत्वज्ञापनं तु न सर्वविषयमिति ।

निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः । परिगणनस्य
प्रायिकत्वात् ॥ २२ ॥

१. 'सरस' क. २. 'पञ्चालीपिङ्गलिमा' ग. ३. 'तु' क-ग-पुस्तकयोर्नास्ति.
४. 'कण्ठे वृत्तयः' ख. ५. 'अत आह' ख. ६. 'तत्र' ख-पुस्तके नास्ति. ७. 'पूर्व-
निपातापभ्रंशो' क, 'लघ्वस्य पूर्वनिपातेऽपभ्रंशो वज्यः' ग. ८. 'वज्यः' ग.
९. 'ज्ञापक' ख.

‘अनभिहिते’ इत्यत्र सूत्रे तिङ् कृतद्धितसमासैरिति परिगणनं कृतं तस्य प्रायिकत्वान्निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिर्भवति । यथा—‘विपटुक्षोऽपि संबर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम्’ इति । ‘पण्डितं मूर्खं इति मन्यते’ ।

शक्यमिति रूपं विलिङ्गवचनस्यापि कर्माभिधायां सामान्योपक्रमात् ॥ २३ ॥

शकेः ‘शकिसहोश्च’ इति कर्मणि यति कृते शक्यमिति रूपं भवति । विलिङ्गवचनस्यापि विरुद्धलिङ्गवचनस्यापि कर्माभिधायां कर्मवचने सामान्योपक्रमात् विशेषानपेक्षायामिति । यथा—

‘शक्यमोपधिपतेर्नवोदयाः कर्णपूररचनाकृते तव ।

अप्रगल्भयवमूचिकोमलाश्छेत्तुमग्रनखसंपुटैः कराः ॥’

अत्र भाष्यकृद्वचनं लिङ्गम् । यथा—‘शक्यं च श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम्’ इति । न चैकान्तिकः सामान्योपक्रमः । तेन—‘शक्या भङ्गुं शैटिति विसिनीकन्दवच्चन्द्रपादाः’ इत्यपि भवति ।

हानिवदाधिक्यमप्यङ्गानां विकारः ॥ २४ ॥

‘येनाङ्गविकारः’ इत्यत्र सूत्रे यथाङ्गानां हानिस्तथाधिक्यमपि विकारः । यथा—‘अक्षणा काणः’ इति भवति तथा ‘मुखेन त्रिलोचनः’ इत्यपि भवति ।

न कृमिकीटानामिति । एकवद्भावप्रसङ्गात् ॥ २५ ॥

‘आयुषः कृमिकीटानामलंकरणमल्पता’ इत्यत्र कृमिकीटानामिति प्रयोगो न युक्तः । ‘क्षुद्रजन्तवः’ इत्येकवद्भावप्रसङ्गात् । न च मध्यमपदलोपी समासो युक्तः । तस्यासर्वविषयत्वात् ।

न, खरोष्ट्रौ । उष्ट्रखरमिति पाठात् ॥ २६ ॥

१. ‘कर्माभिधानं’ क. २. ‘शकेः’ इति ग-पुस्तके पूर्वसूत्रे क्षितम्. ३. ‘तदाह’ क-ख. ४. ‘क्षितिर्गति’ क. ५. ‘विस्मयाय’ क. ६. ग-पुस्तकेऽभ्याप्रिमस्य च सूत्रस्य विपर्ययः.

‘खरोष्ट्रौ वाहनं येषाम्’ इत्यत्र खरोष्ट्राविति प्रयोगो न युक्तः । ग-
वाश्वप्रभृतिपूस्त्ररामिति पाठात् ।

आसेत्यसतेः ॥ २७ ॥

‘लावण्यमुत्पाद्य इवास यन्नः’ इत्यत्रासेत्यसतेर्धातोः ‘अस गतिदीप्त्या-
दानेषु’ इत्यस्य प्रयोगः, नास्तेः । भूभावविधानात् ।

युध्येदिति युधः क्यचि ॥ २८ ॥

‘यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येत्’ इति प्रयोगः स चायुक्तः । युधे-
रात्मनेपदित्वात् । तैत्कथं युध्येदित्याह—युधः क्यचि । युधमात्मन ईच्छे-
द्युध्येदिति ।

विरलायमानादिषु क्यङ् निरूप्यः ॥ २९ ॥

‘विरलायमाने मलयमारुते’ इत्यादिषु क्यङ् निरूप्यः । मृशादिषु
पाठात् । नापि क्यप् । लोहितादिष्वपाठात् ।

अहेतौ हन्तेर्णिच् । चुरादिपाठात् ॥ ३० ॥

‘घातयित्वा दशस्यम्’ इत्यत्राहेतौ णिच् दृश्यते स क्यमित्याह—चुरा-
दिपाठात् । चुरादिषु “चट स्फुटभेदे” ‘घट संघाते’ हन्त्यर्थाश्च” इति पाठात् ।

अनुचरीति चरेष्टित्वात् ॥ ३१ ॥

‘अनुचरी प्रियतमा मदालसा’ इत्यत्रानुचरीति न युक्तः । ईकारल-
क्षणाभावात् । तैत्कथम् । आह—चरेष्टित्वात् । पचादिषु चरडिति पठ्यते ।

केसरालमित्यलतेरणि ॥ ३२ ॥

‘केसरालं शिलीन्त्रं’ इत्यत्र केसरालमिति क्यम् । आह—अलते-
रणि । ‘अलं भूषणपर्याप्तिवारणेपु’ इत्यस्माद्धातोः केसरशब्दे कर्मण्युप-
पदे ‘कर्मण्यण्’ इत्यनेनाणि सति केसरालमिति सिद्ध्यति ।

१. ‘शृपमं चानयेति’ ग. २. ‘पाठो’ ख. ३. ‘युध्येते’ क-ख. ४. ‘तत्’
ख-पुस्तके नास्ति. ५. ‘इच्छति’ क-ख. ६. ‘युध्येदिति’ क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति.
७. अपाठात् क-ख. ८. ‘चुरादिषु’ क. ९. ‘इत्याह’ ग-पुस्तके नास्ति. १०. ‘त-
त्कथम्’ क-पुस्तके नास्ति. ११. ‘पाठात्’ ख. १२. ‘इत्यस्मात्पर्याप्त्यर्थं केसरशब्दे’ क.
१३. ‘सिद्ध्यति’ ख-पुस्तके नास्ति.

पञ्चलमिति लातेः के ॥ ३३ ॥

‘पञ्चलं वनमिदं विराजते’ इत्यत्र पञ्चलमिति कथम् । आह—लातेः के । ‘ला आदाने’ इत्येतस्माद्धातोरादानार्थात् पञ्चशब्दे कर्मण्युपपदे ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ इति कप्रत्यये सतीति ।

महीधरादयो मूलविभुजादिदर्शनात् ॥ ३४ ॥

महोधधरणीधरादयः शब्दा मूलविभुजादिदर्शनात्कप्रत्यये सतीति । मही धरतीति महोध इति । एवमादयोऽन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥

ब्रह्मादिषु हन्तेऽनियमादरिहायसिद्धिः ॥ ३५ ॥

ब्रह्मादिषूपपदेषु हन्तेः किविधौ ‘ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु—’ इत्यत्रारिहारि-
पुहा इत्येवमादीनामसिद्धिः । नियमात् । ‘ब्रह्मादिष्वेव, हन्तेरेव, किवेव,
भूतकाल एवेति चतुर्विधश्चात्र नियमः’ इति नियमान्यतरविषयो निरूप्यः ।

ब्रह्मविदादयः रुदन्तवृत्त्या ॥ ३६ ॥

ब्रह्मविह्वत्रभिदित्यादयः भ्रंयोगा न युक्ताः । ‘ब्रह्मभ्रूण—’ इत्यादिषु
‘हन्तेरेव’ इति नियमात् । आह—रुदन्तवृत्त्या । वेत्तीति वित् । भिन-
त्तीति भित् । ‘किप् च’ इति किप् । ततः रुदन्तैर्विदादिभिः सह ब्रह्मा-
दीनां षष्ठीसमास इति ।

तैर्महीधरादयो व्याख्याताः ॥ ३७ ॥

तैर्विदादिभिर्महीधरादयो व्याख्याताः । धरतीति धरः । मया धरो म-
हीधरः । एवं गङ्गाधरादयो व्याख्याताः ।

भिदुरादयः कर्मकर्तरि कर्तरि च ॥ ३८ ॥

भिदुरं काष्ठम् । भिदुरं तमः । ‘तिमिरभिदुरं व्योम्रः शृङ्ग—’ इति ।
छिदुरावपो दिवसः । मत्सरच्छिदुरं प्रेम । मद्दुरा प्रीतिः । ‘मातङ्गं मा-
नमद्दुरम्’ इत्यादयो हि प्रयोगा दृश्यन्ते । कथमित्याह—ते’ कर्मकर्तरि
कर्तरि च भवन्ति । ‘कर्मकर्तरि चायमिष्यते’ इत्यत्र हि चकारः कर्तरि
चेत्यस्य समुच्चयार्थः ।

१. म-पुस्तकेमेवावर्णनमस्ति. २. ‘धरणीधरा इत्यादयः’ क. ३. ‘रुदन्तवृत्त्या’ क.
४. ‘गन्धप्रयोगाः’ क. ५. ‘ब्रह्मादिषु हन्तेऽत्र नियमात्’ ग. ६. ‘भिदुरं तमः’ क-
पुस्तके नास्ति. ७. ‘ते’ क-पुस्तके नास्ति. ८. ‘भवन्ति’ क-पुस्तके नास्ति.

गुणविस्तरादयश्चिन्त्याः ॥ ३९ ॥

गुणविस्तरः व्याख्येयविस्तरः इत्यादयः प्रयोगाश्चिन्त्याः । 'प्रथमे वा-
वशब्दे' इति घञ्प्रसङ्गात् ।

अवतरावचायशब्दयोर्दीर्घह्रस्वत्वव्यत्यासो बालानाम् ॥ ४० ॥

अवतरशब्दस्यावचायशब्दस्य च दीर्घत्वह्रस्वत्वयोर्व्यत्यासो बालानां
बालिशानां प्रयोगेष्विति । ते ह्यवतरणमवतार इति प्रयुज्यते । मारुता-
वतार इति । स ह्ययुक्तः । मावे तस्तेरविधानात् । अवचयनमवचय इति
प्रयुज्यते । पुष्पावचय इति । अत्र 'हस्तादाने चरस्तेये' इति घञ्प्राप्त इति ।

शोभेतिनिपातनात् ॥ ४१ ॥

शोभेत्ययं शब्दः साधुः । निपातनात् । 'शुभशुम्भशोभार्थी' इति
शुभेर्भिदादेराकृतिगणत्वार्दङ् सिद्ध एव । गुणप्रतिषेधाभावस्तु निपात्यत
इति । शोभार्थावित्यत्रैकदेशे किं शोभा, आहोस्विच्छोभ इति विशेषावग-
तिराचार्यैरम्परोपदेशादिति ।

अविधी गुरोः स्त्रियां बहुलं विवक्षा ॥ ४२ ॥

अविधावविधाने 'गुरोश्च हलः' इति स्त्रियां बहुलं विवक्षा । कचि-
द्विवक्षा, कचिद्विवक्षा, कचिदुभयमिति । विवक्षा यथा—ईहा लजेति ।
अविवक्षा यथा—आतङ्ग इति । विवक्षाविवक्षे यथा—माधा माधः,
ऊहा ऊहः, घोडा घोडः, इति ।

व्यवसितादिषु क्तः कर्तरि चकारात् ॥ ४३ ॥

व्यवसितः प्रतिपन्न इत्यादिषु भावकर्मविहितोऽपि क्तः कर्तरि । ग-
त्यादिमूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् । भावकर्मानुर्कषणार्थत्वं चकार-
स्येति चेत् आद्यन्तिः कर्तव्या ।

आहेति भूतेऽन्यलङ्घन्तभ्रमाद् युवो लटि ॥ ४४ ॥

'युवः पद्मानां' इत्यादिना आहेति लट्च्युत्पादितः । स मूले प्र-

१. 'व्याख्येयः' ख. २. 'ह्रस्वत्वावतारः' क. ३. 'गृहविधानात्' क. ४. 'अव-
चायमवचयः' ख. ५. 'अत्र' क-पुस्तके नास्ति. ६. 'इदः सिद्धत्वादेव' ख. ७. 'वा-
रम्परोपदेशात्' क. ८. 'कर्तरि क्तः' ख. ९. 'तदाशितः' ख. १०. 'लङ्घन्त' क.

युक्तः । 'इत्याह भगवान्प्रभुः' इति । अन्यस्य भूतकालाभिधायि-
नो लङन्तस्य लिटि भ्रमात् । निपुणोश्चैवं प्रयुज्यते—'आह स्म स्मितमै-
धुमधुराक्षरां गिरम्' इति । 'अनुकरोति भगवतो नारायणस्य' इत्यत्रापि
मन्ये 'स्म'शब्दः कविना प्रयुक्तो लेखकैस्तु प्रमादान्न लिखित इति ।

शबलादिभ्यः स्त्रियां टापोऽप्राप्तिः ॥ ४५ ॥

'उपस्रोतः स्वस्थस्थितमहिषशृङ्गाग्रशबलाः

स्रवन्तीनां जाताः प्रमुदितविहंगास्तटभुवः ।'

'भ्रमरोत्करकल्मापाः कुसुमानां समृद्धयः ।'

इत्यादिषु स्त्रियां टापोऽप्राप्तिः । 'अन्यतो ङीप्' इति ङीप्विधा-
नात् । तेन शबली कल्मापीति भवति ।

प्राणिनि नीलेति चिन्त्यम् ॥ ४६ ॥

'कुवलयदलनीला कोकिला बालचूते' इत्यादिषु नीलेति चिन्त्यम् ।
कोकिला नीलीति भवितव्यम् । नीलशब्दात् 'जानपद-' इत्यादि सू-
त्रेण 'प्राणिनि च' इति ङीप्विधानात् ।

मनुष्यजातेर्विवक्षाविवक्षे ॥ ४७ ॥

'इतो मनुष्यजातेः', 'ऊङुतः' इत्यत्र मनुष्यजातेर्विवक्षा अविवक्षा च
लक्ष्यानुसारतः ।

'मन्दरस्य मदिरासि पार्श्वतो निम्ननाभि न भवन्ति निम्नगाः ।

धाम्नु वामुकिविकर्षणोद्भवा भामिनीह पदवी विभाव्यते ॥'

अत्र मनुष्यजातेर्विवक्षायां 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीपि सति 'अ-
स्मार्धनद्योर्ह्रस्वः' इति संबुद्धौ ह्रस्वत्वं सिद्ध्यति । नाभिशब्दात्पुनः 'इ-
तश्च प्राण्यद्वात्' इतीकारे कृते निम्ननाभिकेति स्यात् ।

'इतोछरागैर्नयनोदविन्दुभिर्निमग्ननाभेर्निपतझिरद्वितम् ।

च्युतं रुपा भिन्नगतेरसंशयं गृकोदरश्याममिदं स्तनांशुरुम् ॥'

१. 'लङन्तस्य' क. २. 'स्त्रि' ख. ३. 'मधुमधुरा' क. ४. 'प्रमादान्' क. पु-
स्तके नास्ति. ५. 'भोवर्ग' ख. ६. 'तेनेत्यादि मन्वीयन्तं' क. पुस्तके नास्ति. ७. 'इति
इत्यत्र च विवक्षा अविवक्षा च' ख. ८. 'प्राणवागुक्ति' क. ९. 'मनुदी' ख. पुस्तके
नास्ति. १०. 'सति' क. ११. 'इती' ख.

अत्र निर्मग्ननामेरिति मनुष्यजातेरविवक्षेति ङीष् न कृतः । 'सुतनु जहिहि कोपं'— इत्यत्र मनुष्यजातेर्विवक्षेति सुतनुशब्दात् 'ऊडुतः' इत्यूङि सति द्वैस्त्वत्वे सुतन्विति सिध्यति । 'वरतनुरयवासौ नैव दृष्टा त्वया मे' । अत्र मनुष्यजातेरविवक्षेत्यङ् न कृतः ।

ऊकारान्तादप्युङ्प्रवृत्तेः ॥ ४८ ॥

उत ऊङ् विहितः । ऊकारान्तादपि कचिद्वति । आचार्यप्रवृत्तेः । कासौ प्रवृत्तिः । 'अप्राणिजातेश्चार्ज्ज्वादीनाम्' इति अलाभूः कर्क-
श्वूरित्युदाहरणम् । तेन 'मुंश्रु किं सम्भ्रमेण' । अत्र मुंश्रुशब्द ऊङि सिद्धो भवति । ऊङि त्वंसति मुंश्रुरिति स्यात् ।

कार्तिकीय इति ठञ् दुर्धरः ॥ ४९ ॥

'कार्तिकीयो नभस्वान्' इत्यत्र 'कालाट्ठञ्' इति ठञ् दुर्धरः । ठञ्-
भवनं दुःखेन भ्रियत इति ।

शार्धरमिति च ॥ ५० ॥

'शार्धरं तमः' इत्यत्र च 'कालाट्ठञ्' इति ठञ् दुर्धरः ।

शाश्वतमिति प्रयुक्तेः ॥ ५१ ॥

'शाश्वतं ज्योतिः' इत्यत्र शाश्वतमिति न सिद्ध्यति । 'कालाट्ठञ्' इति ठञ्प्रसङ्गात् । 'येषां च विरोधः शाश्वतिकः' इति सूत्रकारस्यापि प्रयोगः ।
आह—प्रयुक्तेः । 'शाश्वते प्रतिषेधः' इति प्रयोगात् शाश्वतमिति भवति ।

राजवंश्यादयः साध्वर्ये ये^१ भवन्ति ॥ ५२ ॥

राजवंश्याः सूर्यवंश्या इत्यादयः शब्दाः 'तत्र साधुः' इत्यनेन साध्वर्ये ये
[यति] प्रत्यये सति साधवो भवन्ति । भवार्थे पुनर्दिगादिपाठेऽपि वंशश-
ब्दस्य वंशशब्दान्तात् यत्प्रत्ययः । तदन्तविधेः प्रतिषेधात् ।

१. 'निमग्ननामेः' ख. २. 'मान' क. ३. 'सुतनुशब्दान्मनुष्यजातेः' ख. ४. 'ऊङ् कृत ऊङि सति' ख. ५. 'पूर्वत्वं द्वैस्त्वत्वे सुतनुशब्दः सिध्यति' ख. ६. 'प्रिया मे' ख. ७. 'किं मुंश्रु' क. ८. 'इत्यत्र मुंश्रुशब्दाद्दूरं सिद्धो भवति' ख. ९. 'हे मुंश्रु' ख. १०. 'भवतु' क. ११. 'प्रयुक्तः' क. १२. 'ये सति' ख. १३. 'द्वयादयः साधवर्थे यो यस्मिन् साधुरिति तस्मिन्सति भवन्तीति' क. १४. 'वंशशब्दस्य' ख-पुस्तके नास्ति.

दारवशब्दो दुष्प्रयुक्तः ॥ ५३ ॥

‘दारवं पात्रम्’ इति दारवशब्दो दुष्प्रयुक्तः । ‘नित्यं वृद्धशरादिभ्यः’ इति मयदा भवितव्यम् । ननु विकारावयवयोरर्थयोर्मयद् विधीयते । अत्र तु दारुण इदमिति विवक्षायां दारवमिति भविष्यति । नैवमपि स्यात् । ‘वृद्धाच्छः’ इति च्छविधानात् ।

मुग्धिमादिष्विमानिञ् मृग्यः ॥ ५४ ॥

मुग्धिमाप्रौढिमत्यादिषु इमानिञ् मृग्यः अन्वेषणीय इति ।

औपम्यादयश्चातुर्वर्ण्यवत् ॥ ५५ ॥

औपम्यं सांनिध्यमित्यादयश्चातुर्वर्ण्यवत् ‘गुणवचन-’ इत्यत्र ‘चातुर्वर्ण्यादीनां [स्वार्थे] उपसंख्यानम्’ इति वार्तिकात्स्वार्थिकप्यजन्ताः ।

प्यञः पित्करणादीकारो बहुलम् ॥ ५६ ॥

‘गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः’ इति यः प्यञ् तस्य पित्करणादीकारो भवति । स बहुलम् । ब्राह्मण्यमित्यादिषु न भवति ।

सौमग्यमित्यादिषु विकल्पेन ॥ ५७ ॥

सामग्र्यं सामग्रौ । वैदग्ध्यं वैदग्धीति ।

धन्वीति ग्रीक्षादिषु पाठात् ॥ ५८ ॥

ग्रीक्षादिषु धन्वशब्दस्य पाठात् धन्वीति इनी सति सिद्धो भवति ।

चतुरस्त्रशोभीति णिनी ॥ ५९ ॥

‘बभूव तस्याश्चतुरस्त्रशोभि वपुर्विभक्तं नवयौवनेन’ इत्यत्र चतुरस्त्रशोभीति न युक्तम् । ग्रीक्षादिषु शोभाशब्दस्य पाठेऽपि इमिरत्र न सिध्यति । ग्रहणवता प्रीतिपद्भिरेन तदन्तविधिमतिपेधात् । भवतु या तदन्तविधिः । कर्मधारयान्मत्वर्थीयानुपपत्तिः । लघुत्वात्प्रक्रमस्येति बहुव्रीहिर्णैव भवितव्यम् । तत्कथमिति मत्वर्थीयस्याप्राप्तौ चतुरस्त्रशोभीति-

१. ‘इत्यादिषु’ ख. २. ‘चातुर्वर्ण्यवत्स्वार्थिकः प्यञ् स्यात्’ क. ३. ‘गुणवचने’ ख. ४. ‘म’ क-गुप्तके नास्ति. ५. क-गुप्तके सामग्र्यमित्यादिमूत्रं पूर्णमूत्रात्तापन्नभाविषम्. ६. ‘विरतिवत्.’ क. ७. ‘इति’ ख-गुप्तके नास्ति. ८. ‘धन्वन्’ ख. ९. ‘गुक्तः। ग्रीक्षादीं शोभाशब्दपाठेऽपि’ क. १०. ‘प्रातिपदिकेनेति’ क. ११. ‘भविष्यमिति मत्वर्थीयस्याप्राप्तिः । तत्तर्थात् चतुरस्त्र’ क.

प्रयोगः । आह—णिनौ । चतुरस्त्रं शोभत इति ताच्छीलिके णिनावयं प्रयोगः । अय 'अनुमेयशोभि' इति कथम् । नह्यत्र पूर्ववद्भूतिः शक्या कर्तुमिति शुभेः साधुकारिण्यावश्यके वा णिनि कृत्वा तदन्तादभावप्रत्यये पश्चाद्बहुव्रीहिः कर्तव्यः । अनुमेयं शोभित्वं यस्येति । भावप्रत्ययस्तु गतार्थत्वान्न प्रयुक्तः । यथा 'निर्ःकुलं तिष्ठति'; 'सधीरमुवाच' इति ।

कञ्चुकीया इति क्यचि ॥ ६० ॥
'जीवन्ति राजमहिषीमनु कञ्चुकीयाः' इति कथम् । मत्वर्णीयस्य च्छप्रत्ययस्याभावात् । आह—क्यचि । क्यचि प्रत्यये सति कञ्चुकीया इति भवति । कञ्चुकमात्मन इच्छन्ति कञ्चुकीयाः ।

बौद्धप्रतियोग्यपेक्षायामप्यातिशायनिकाः ॥ ६१ ॥
बौद्धस्य प्रतियोगिनोऽपेक्षायामप्यातिशायनिकास्तरवादयो भवन्ति । 'घनतरं तमः', 'बहुलतरं प्रेम' इति ।

कौशिलादय इलचि वर्णलोपात् ॥ ६२ ॥
कौशिलवांसिल इत्यादयः कथम् । आह—कौशिकवासिष्ठादिभ्यः शब्देभ्यो नीतावनुकम्पायां वा 'घनिलचौ च' इति इलचि कृते 'ठाजा-दाबूर्ध्व द्वितीयादयः' इति वर्णलोपास्तिष्ठन्ति ।

मौक्तिकमिति विनयादिपाठात् ॥ ६३ ॥
मुक्तैव मौक्तिकमिति विनयादिपाठाद्द्रष्टव्यम् । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गचनान्यतिवर्तन्त इति नपुंसकत्वम् ॥

प्रौतिमादयः प्रज्ञादिषु ॥ ६४ ॥
प्रौतिमादयः शब्दाः प्रज्ञादिषु द्रष्टव्याः । प्रतिमा-विकृति-द्विता-

१. 'पूर्ववद्भूतिः' ख. २. 'तदन्ताच्च भावप्रत्ययः' ख. ३. 'युक्तः' क. ४. 'नि-
राकुलः' ख. ५. 'अत आह' ख. ६. 'बहुतरं' क. ७. 'वासिल' ख. ८. 'कथं कौ-
शिकवासिष्ठादिभ्यो' ख. ९. 'वा' ख-पुस्तके नास्ति. १०. 'सिध्यन्तीति' क. ११. 'यो-
गात्' ख. १२. 'मुक्तैव' क-पुस्तके नास्ति. १३. ख-पुस्तके 'स्वार्थिकाश्च—वर्तन्ते'
इति सूत्रत्वेन गणितम्. १४. 'प्रतिमादयः' क. १५. 'प्रतिमादयः' क.

दिभ्यः शब्देभ्यः प्रज्ञादिपाठादणि स्वार्थिके कृते प्रातिभं वैकृतं द्वैत-
मित्यादयः प्रयोगाः सिद्ध्यन्तीति ।

न सरजसमित्यनव्ययीभावे ॥ ६५ ॥

‘मधु सरजसं मध्येपदां पिबन्ति शिलीमुखाः’ इत्यादिषु सरजसमिति न
युक्तः प्रयोगः अनव्ययीभावे । अव्ययीभाव एव सरजसशब्दस्येष्टत्वात् ।

न धृतधनुपीत्यसंज्ञायाम् ॥ ६६ ॥

‘धृतधनुषि शौर्यशालिनि’ इत्यत्र धृतधनुपीत्यसंज्ञायां न युक्तः प्र-
योगः । ‘धनुपश्च’ इत्यनङ्विधानात् । संज्ञायां ह्यनङ् विकल्पितः ‘वा-
संज्ञायाम्’ इति ।

दुर्गन्धिपद इदुर्लभः ॥ ६७ ॥

‘दुर्गन्धिः कायः’ इत्यादिषु दुर्गन्धिपदे इत्समासान्तो दुर्लभः । उत्पू-
त्यादिषु दुःशब्दस्यापाठात् ।

मुदत्यादयः प्रतिविधेयाः ॥ ६८ ॥

‘सा दक्षरोपात्सुदती ससर्ज’ इति, ‘शित्तरदति पतति रशना’ इत्या-
दिषु मुदत्यादयः शब्दाः प्रतिविधेयाः । द्वात्रादेशलक्षणाभावात् । तत्र
प्रतिविधानम्—“अग्रान्त-” आदिर्सूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वा-
त्सुदत्यादिषु द्वादेशः” इत्येके । अन्ये तु वर्णयन्ति—मुदत्यादयः
रूपमिधायिनो योगरूढिशब्दाः । तेषु ‘स्त्रियां संज्ञायाम्’ इति द्वा-
देशो विकल्पेन सिद्ध एवेति ।

क्षतद्वदोरस इति न कप् । तदन्तविधिप्रतिषेधात् ॥ ६९ ॥

‘अवंगनसकोटिभिः क्षतद्वदोरसो रीक्षसाः’ इत्यत्र द्वदोरःशब्दात्
‘उरःप्रभृतिभ्यः केषु’ इति कप् न कृतः । ग्रहणवता प्रीतिपदिकेन तदन्त-
विधेः प्रतिषेधान् । याक्यं त्वेवं कर्तव्यम्—क्षतं द्वदोरो येषामिति ।

१. ‘अरि’ ख. २. ‘पाठः’ ख. ३. ‘प्रयोगः’ क-पुस्तके नास्ति. ४. ‘यनादि-
पत्न्यां’ ख. ५. ‘दुर्गन्ध्यानि दुर्लभः’ ख. ६. ‘इत्यादिषु समामान्तो’ ख. ७. ‘शब्दाः’
क-पुस्तके नास्ति. ८. ‘आदेशः’ ख. ९. ‘तण’ ख. १०. सूत्रेण ख. ११. ‘गहम.’
इत्यत्र द्वदोरस इति उक्तमिति ख. १२. ‘कप् न कृतः’ ख. १३. ‘प्रातिपदिके-
नेति तदन्तविधि’ ख.

अवैहीति वृद्धिरवद्या ॥ ७० ॥

अवैहीत्यत्र वृद्धिरवद्या । गुण एव युक्त इति ।

अपाङ्गनेत्रेति लुगलभ्यः ॥ ७१ ॥

अपाङ्गे नेत्रे यस्याः सेयमपाङ्गनेत्रेत्यत्र लुगलभ्यः । 'अमूर्धमस्तका-
त्त्वाद्वादकामे' इति सप्तम्या अलुग्विधानात् ।

नेष्टाः श्लिष्टप्रियादयः । पुंवद्भावप्रतिषेधात् ॥ ७२ ॥

श्लिष्टप्रियः वृद्धकान्तः इत्यादयो नेष्टाः । 'स्त्रियाः पुंवत्-' इति
पुंवद्भावस्य प्रियादिषु निषेधात् ।

दृढभक्तिरसौ सर्वत्रेति ॥ ७३ ॥

'दृढभक्तिरसौ ज्येष्ठे' । अत्र पूर्वपदस्य 'स्त्रियाम्' इत्यविवक्षितत्वात् ।

जलजम्बुलतादयो ह्रस्वविधेः ॥ ७४ ॥

'जलजम्बुलताविलाः स्वन्त्यः' 'अग्रे कर्कन्धुग्रहणम्' इत्यादिषु कथं
जलजम्बुलतादयः प्रयोगाः । आह—ह्रस्वविधेः । 'इको ह्रस्वोऽह्न्यो
गालवस्य' इति ह्रस्वविधानात् ।

तिलकादयोऽजिरादिषु ॥ ७५ ॥

तिलकादयः शब्दा अजिरादिषु द्रष्टव्याः । अन्यथा तिलकवती क-
नकवतीत्यादिषु मतुपि 'मतौ नैहचोऽनजिरादीनाम्' इति दीर्घत्वं स्यात् ।
केचित्तु वर्णयन्ति—'नद्यां मतुप्' इति यो मतुप् तत्रायं विधिः । तेषां
मतेर्नामरवतीत्यादीनामसिद्धिः ।

निशम्यनिशम्यशब्दौ प्रकृतिभेदात् ॥ ७६ ॥

निशम्यनिशम्येत्येतौ शब्दौ श्रुत्येत्येतस्मिन्नर्थे । शमेः 'ल्यपि लघुपू-
र्वात्' इत्ययादेशे सति निशम्येति भवितव्यम्, न निशम्येति । आह—
प्रकृतिभेदात् । शमिर्देवादिकस्य निशम्येति रूपम् । 'शमो दर्शने' इति
चुरादौ णिचि मित्संज्ञकस्य निशम्येति रूपम् ।

१. 'भवैहि इति वृद्धिरवद्या गुण एवात्र' ख. २. 'दृढभक्तिरिति' ख. ३. 'दृढम-
क्तिरसौ ज्येष्ठे' क-पुस्तके नास्ति. ४. 'अस्त्रियां विवक्षितत्वात्' क. ५. 'जल' क-
पुस्तके नास्ति. ६. 'प्रयोगाः' क-पुस्तके नास्ति. ७. 'वह्वचो' ख. ८. 'नामरावती'
सस्यापि सिद्धिः' क. ९. 'अत्र शमेपि' क. १०. 'शमादेः शमो' क.

संयम्यनियम्यशब्दावणिजन्तत्वात् ॥ ७७ ॥

कथं संयम्यनिर्मम्येति । 'ह्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशेन भवितव्यम् । आह—अणिजन्तत्वात् । धातोर्णिच् न कृतः । गतार्थत्वात् । यथा—'वाचं नियच्छति' इति । णिजनानवगतौ तु णिच् प्रयुज्यत एव । यथा—'संयमयितुमारब्धः' इति ।

प्रतीयेति पीडः ॥ ७८ ॥

प्रपीयेत्ययं शब्दः 'पीडू पाने' इत्येतस्य । पिबेतीहि 'न ह्यपि' इतीत्वप्रतिषेधात्प्रपायेति भवति ।

दूरयतीति बहुलग्रहणात् ॥ ७९ ॥

'दूरयत्यवनते विवस्वति' इत्यत्र दूरयतीति कथम् । णाविष्ठवद्भावे 'स्थूलदूर—' इत्यादिना गुणलोपयोः कृतयोर्दिवयतीति भवितव्यम् । आह—बहुलग्रहणात् । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' इत्यत्र बहुलग्रहणात् 'स्थूलदूर—' आदिसूत्रेण यद्विहितं तन्न भविष्यतीति ।

गच्छतीमिमृतिष्वनिषेध्यो नुम् ॥ ८० ॥

'हंरति हि वनराजिर्गच्छती श्यामभावम्' इत्यादिषु गच्छतीमिमृतिषु शब्देषु 'श्यप्श्यनोर्नित्यम्' इति नुमनिषेध्यो निषेद्धमशक्यः ।

मित्रेण गोप्त्रेति पुंवद्रावात् ॥ ८१ ॥

'मित्रेण गोप्त्रा' इति कथम् । गोप्तृणा भवितव्यम् । 'इकोऽङि विभक्तौ' इति नुम्विधानात् । आह—पुंवद्रावात् । 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्रालवस्य' इति पुंवद्रावेन गोप्त्रेति भवति ।

वेरस्यसीति पदमद्भात् ॥ ८२ ॥

'पतितं वेरस्यसि क्षितौ' इत्यत्र वेरस्यसीति न सिध्यति । इदमद्भात् । आह—पदमद्भात् सिध्यति । वेरस्यसीति पदं मज्जते वेरसि—

१. 'नियम्यशब्दा' क. २. 'तु न' क. ३. 'निच्' ख. ४. 'अयं' ख-पुनरे नास्ति. ५. 'दि' ख-पुनरे नास्ति. ६. 'इति इष्टवर्ति' ख. ७. 'मोक्षेण्यन्' ख. ८. 'अत्र' ख-पुनरे नास्ति. ९. 'प्रमृतिष्यो' ख. १०. 'हृति वचनराजि' क. ११. 'प्रमृतिशब्देषु' क. १२. 'वेरस्यसि' क. १३. 'अत्र आह' ख.

५ अधि० २ अ०] काव्यालंकारसूत्राणि ।

असि । असौत्ययं निपातस्त्वमित्यस्मिन्नर्थे । कचिद्वाक्यालंकारे प्रयुज्यते ।
यथा—‘पार्थिव त्वमसि सत्यमम्यघाः’ इति ।

कामयानशब्दः सिद्धोऽनादिश्चेत् ॥ ८३ ॥

कामयानशब्दः सिद्धः ‘आगमानुशासनमित्यम्’ इति मुख्यकृते य-
चनादिः स्यात् ।

सौहृददौहृदशब्दावणि हृद्भावात् ॥ ८४ ॥

सुहृदयदुहृदयशब्दाम्यां युवादिपाठादणि कृते हृदयस्य हृद्भावः । आ-
दिवृद्धौ सौहृददौहृदशब्दौ भवतः । सुहृदुच्छब्दाम्यां युवादिपाठादे-
वाणि कृते ‘हृद्गसिन्ध्वन्ते—’ इति हृदन्तस्य तद्धितेऽणि कृते सत्युभ-
यपदवृद्धौ सत्यां सौहार्द दौहार्दमिति भवति ।

विरम इति निपातनात् ॥ ८५ ॥

रमेरनुदात्तोपदेशत्वात् ‘नोदात्तोपदेशस्य’ इत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधस्या-
भावात्कथं विरम इति । आह—निपातनात् । निपातनं तु ‘यम उप-
रमे’ इत्यत्रोपरम इति । अतन्त्रं चोपसर्ग इति ।

उपर्यादिषु सामीप्ये द्विरुक्तेषु द्वितीया ॥ ८६ ॥

उपर्यादिषु शब्देषु सामीप्ये द्विरुक्तेषु ‘उपर्यध्यधसः सामीप्ये’ इत्य-
नेन उपर्यादिषु त्रिषु ‘द्वितीयात्रेडितान्तेषु’ इति द्वितीया । वीप्सायां तु
द्विरुक्तेषु पष्ठचेव भवति । ‘उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः’ ।

मन्दमन्दमित्येप्रकारार्थत्वे ॥ ८७ ॥

‘मन्दं मन्दं नुदैति पवनः’ इत्यत्र मन्दमन्दमित्यप्रकारार्थे भवति ।
प्रकारार्थत्वे तु ‘प्रकारे गुणवचनस्य’ इति द्विर्वचने कृते कर्मधारयवद्भावे
मन्दमन्दमिति प्रयोगः । मन्दमन्दमित्यत्र तु ‘नित्यवीप्सयोः’ इति द्वि-

१. ‘असि’ ख-पुस्तके नास्ति. २. ‘नित्यनिपातः । त्वमिनेतस्मिन्नर्थे’ क. ३. ‘पा-
थिवः’ ख. ४. ‘सिद्धः’ ख-पुस्तके नास्ति. ५. ‘मुख्यकृते’ ख. ६. ‘स्यादिति’ क.
७. ‘भवत इति’ क. ८. ‘ज्जीलुम्यपद’ क. ९. ‘इत्यत्र चोपसर्ग इति’ क. १०. ‘सामी-
प्येषु’ ख. ११. ‘त्रिषु’ क-पुस्तके नास्ति. १२. ‘इत्यत्र प्रकारार्थत्वे’ ख. १३. ‘तुदिति’
ख. १४. ‘तु’ ख-पुस्तके नास्ति.

वचनम् । अनेकभागात्मकस्य नुदेर्यदा सर्वे भागा मन्दत्वेन व्याप्तुमिष्टा भवन्ति तदा वीप्सोति ।

न निद्राद्विगिति । भूभावप्राप्तेः ॥ ८८ ॥

‘निद्राद्विगतिरुपेयच्छविरुपरिलसद्वर्धरो वारिवाहः’ इत्यत्र निद्राद्विगिति न युक्तः । ‘एकाचो बशो भू-’ इति भूभावप्राप्तेः । अनुप्रासप्रियै-
स्त्वैपभ्रंशः कृतः ।

निप्यन्द इति पत्वं चिन्त्यम् ॥ ८९ ॥

नह्यत्र पत्वलक्षणमस्ति । कस्कादिपाठोऽप्यस्य न निश्चितः ।

नाङ्गुलिसङ्ग इति । मूर्धन्यविधेः ॥ ९० ॥

‘म्लायन्त्यङ्गुलिसङ्गेऽपि कोमलाः कुसुमस्त्रजः’ इत्यत्राङ्गुलिसङ्ग इति न युक्तः । ‘समाप्तेऽङ्गुलेः सङ्गः’ इति मूर्धन्यविधानात् ।

तेनावन्तिसेनादयः प्रत्युक्ताः ॥ ९१ ॥

तेनाङ्गुलिसङ्ग इत्यनेनावन्तिसेन इन्दुसेन एवमादयः शब्दाः प्रत्युक्ताः प्रत्याख्याताः । भुषामादिषु ‘एति संज्ञायामगात्’ इति मूर्धन्यविधानात् ।

नेन्द्रवाहने णत्वम् । आहितत्वंस्याविवक्षितत्वात् ॥ ९२ ॥

‘कुपेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम्’ इत्यत्रेन्द्रवाहनशब्दे ‘वाहनमाहितात्’ इति णत्वं न भवति । आहितत्वस्याविवक्षितत्वात् । स्वस्वामिभावमात्रं ह्यत्र विवक्षितम् । तेन सिद्धमिन्द्रवाहनमिति ।

सदसन्तो मया शब्दा विधिर्नौल्लेन दर्शिताः ।

अनयैव दिशा कार्यं शेषाणां मध्यवेषणम् ॥

इति काव्यालंकारसूत्रार्त्ता प्रायोगिके पञ्चमेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः ।

शब्दगुह्यः ।

समाप्तं चेदं प्रायोगिकं पञ्चममधिकरणम् ।

ग्रन्थश्च समाप्तः ।

१. ‘तुदेः’ ख. २. ‘भुगिति’ क. ३. ‘धृ’ क. ४. ‘भुगिति’ क. ५. ‘त्वयमभ्रं-
शः’ क. ६. ‘न’ क-पुस्तके नास्ति. ७. ‘अवन्तिसेना इत्येवमादयः’ ख. ८. ‘प्रत्या-
ख्याताः’ क-पुस्तके नास्ति. ९. ‘भुषमादिष्विति संज्ञायां मूर्धन्य’ ख. १०. ‘इन्द्रवाहनश-
ब्दे’ क. ११. ‘द्वय’ ख-पुस्तके नास्ति. १२. ‘विविध्यान्ते न’ ख. १३. ‘दोषाणां’ क.